

סוגיות בחברה ובתרבות



“חולמי הלחם” זיכרון והיסטוריה בחמישה יומנים מגטו וורשה

תקציר: בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה הפך הנרטיב של גבורת המורדים, ובייחוד של לוחמי גטו וורשה, לנרטיב מכונן שתאם את השלב הפורמטיבי של החברה היישובית ומדינת ישראל.

עוצמתו של הנרטיב הייתה קשורה מצד אחד, לצורך של החברה הישראלית למצוא מזור לפציעיה, לתחושת האובדן והחידלון, ומצד שני, להכרה שיש לחנך את הדור הצעיר ולעצבו כיהודי-ישראלי בעל ערכים של אחריות אישית וקולקטיבית, אומץ, דבקות מוחלטת במשימה וככזה שיוכשר לעמוד בעתיד מול כל איום אפשרי על קיומו של העם היהודי.

הנרטיב הנבחר, הדומיננטי וההומוגני דחק במידה רבה לשוליים הן את הדיון והן את המחקר בקולותיהם של בני נוער, נשים וגברים “רגילים” וכאלה שמילאו תפקידים שונים במסגרות השונות של גטו וורשה, שהותירו אחריהם עדות כתובה בצורת יומנים מסוגים שונים. בשנים האחרונות החל עיסוק אינטנסיבי בבעלי היומנים שכתביהם מובילים אותנו, כל אחד בדרכו, למעמקי הכמיהה לחיים, למוות ולאובדן הטרגי הסובב כולו, לרוע ולטוב שבאדם, לעולמם הפנימי ולזמן הווה וזמן העתיד.

מאמר זה מתמקד בחמישה יומנים כאלה, שנכתבו על-ידי ארבעה גברים ונערה-אישה אחת ובשאלת המשמעות שהעניקו לכתיבת היומן.

מילות מפתח: יומנים, גטו, וורשה, גרמנים, עמנואל רינגלבלום, עונג שבת, אדם צ'דניאקוב, אברהם לויין, חובה מוסרית, חובה היסטורית, חיים אהרון קפלן, מרי ברג.

הקדמה

“יום שישי 26 ביוני [1942 ר.א.] הוא יומם של מאורעות גדולים עבור ‘עונג שבת’: היום לפני הצהריים הרדיו האנגלי שידר אל יהודי פולין, נמסר בו כל הידוע לנו כבר היטב... חודשים ארוכים כאבנו על כך שהעולם ניצב חירש ואילם נוכח הטרגדיה שלנו שאין דומה לה בדברי הימים. באנו בטענות לציבוריות הפולנית, לגורמים העומדים במגע עם הממשלה הפולנית על כך שאינם מדווחים על הטבח ביהודי פולין! מדוע אין העולם יודע מאומה? האשמנו את הגורמים הפולנים המשתיקים בכוונה את הטרגדיה שלנו כדי שזו לא תאפיל על אסונם הם. מסתבר אפוא שכל אותן התערבויות נשאו לבסוף פרי... קבוצת ‘עונג שבת’ מילאה בזה שליחות

היסטורית גדולה. היא הזעיקה את העולם לגורלנו ואולי הצילה מאות אלפי יהודים מכיליון... (1). את הדברים כתב ביומנו ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום (1900-1944) שפעל בזמן המלחמה בתחומי הגטו והעיר וורשה, ומי שהיה המייסד והמנהל של הארכיון החשאי "עונג שבת" (2). הקטע מתייחס אמנם לאירוע ספציפי בו האמין הכותב שהוא פועל למען הציבור היהודי בפולין, באמצעות איסוף ידיעות הנוגעות לגורלם של היהודים לנוכח מעשי האכזריות של הגרמנים, והעברתן הן לידי הפולנים והן לידי ממשלות המערב, אבל מעבר לכך הוא מעלה את השאלה המהותית שתעמוד במרכזו של המאמר והיא: כיצד נתפשה משמעות כתיבת היומנים בגטו וורשה על-ידי כותביהם במהלך השנים 1940-1943? היום ידוע לנו כי מרבית היומנים שחברו בעת השואה אכזרו, ולפיכך אין לדעת כמה נכתבו בפרק זמן מסוים או לאורך זמן. במכון היהודי ההיסטורי בוורשה, שבו רוכזו יומנים רבים מתקופת המלחמה, מופיע ברשומות היומנים מספר של 272 פריטים, מהם 65 בפולנית וביידיש מגטו וורשה. לפי דבריו של פרופ' ישראל גוטמן, מהווה אוסף היומנים מגטו וורשה מקור כה עשיר מבחינה כמותית ואיכותית, מבחינת הארת ההיבטים של חיי הציבור היהודי ומבנה הגטו על מוסדותיו והגורמים השולטים בו, עד שניתן לחבר את קורות הגטו בוורשה יום אחרי יום על-פי החומר המקורי הזה (3).

העיסוק המחקרי האינטנסיבי ביומנים שנכתבו בזמן המלחמה הנו חדש יחסית, וזאת על אף העובדה שכבר לאחר סיומה פורסמו יומנים שונים. בין השנים 1958-1960 פרסם גם מוסד "יד ושם" כמה יומנים ששרדו את ימי השואה וכמה ספרי זיכרונות שכתבו ניצולים. אחת השאלות החשובות בה דנו בהנהלת "יד ושם" הייתה, האם צריך מוסד ההנצחה הממלכתי להימנע מפרסומים של יומנים וספרי זיכרונות של מחברים, שנתנו ביטוי לעמדות שהיו שנויות מאוד במחלוקת?

בין הנושאים הללו הייתה שאלת תפקידם ותפקודם של היודנראטים, התבטאויות נגד ההתגוננות המזוינת מול תמיכה במאבק רוחני על שמירת צלם האדם, תפקידה של המשטרה היהודית ושאלת דרכי התגובה של היהודים בתקופת השואה (4).

בשנת 1960 פרסמה הוצאת "יד ושם" את ספר זיכרונותיו של ההיסטוריון נתן עק "התועים בדרכי המוות". עק שהה בזמן המלחמה במספר גטאות, ביניהם בגטו וורשה בו פעל לצדו של עמנואל רינגלבלום במוסד העזרה היהודי ונטל חלק בארגון ועדי הבתים. כן עמד בראש הגימנסיה העברית שפעלה במחתרת בגטו וורשה והיה מקורב לחברי תנועת הנוער גורודוניה. במאמר ובהקדמה לספרו יצא עק נגד התפישה שרווחה לאחר המלחמה בדבר "חולשתם של המוני הצאן הקדושים שהלכו, כפי שמרננים, ללא מורת רוח והתנגדות אל תאי הגזים" (5).

דבריו של עק נגדו במידה רבה את האתוס המוביל, והחשיבות הערכית שייחסו חברי תנועות הנוער – לוחמי הגטאות, למרד גטו וורשה. עוד באביב-קיץ 1953 התנהל שיח ציבורי מעל

דפי העיתונות שנתן ביטוי לחשיבות המרד, על רקע הדיון שהתנהל בכנסת בחוק "יד ושם" ובמלאות עשר שנים לפרוץ המרד בוורשה. טוביה בוז'יקובסקי, מפעילי דרור והאי"ל בגטו וורשה, תיאר את המרד כ"הזדככות הנשמה היהודית הדאובה", מעשה שהקנה ליהודי המושפל את עולמו מחדש. מעשה ייחודי זה, כתב, צריך להיות עבור העם היהודי ערך מחנך לדורות, "מגדלור בדרך מאבקו הארוכה לקיומו הפיזי והלאומי" (6). עק, לעומת זאת, דיבר על כך שלא רק גיבורי אפריל 1943 מתו בכבוד, אלא גם מיליוני קדושינו לא המיטו חלילה קלון על עם ישראל, והוסיף על כך "ואתם שוחרי גיבורים ומפארי גבורה, הירגעו" (7). הנרטיב הנבחר והדומיננטי נגדו יצא עק, אומץ גם על-ידי מערכת החינוך הישראלית, עד לשנים האחרונות.

על-פי מחקר שערכה רות פירר (פורסם בשנת 1989), לא הייתה הלימה בין העובדות, לפיהן מרבית היהודים בשואה לקחו חלק במאבק להישרדות גופנית ורוחנית, ביחס למקום המרכזי שקיבל נושא מרד גטו וורשה במקראות ובספרי הלימוד (8). הדיון והמחקר ביומנים, כמו גם שילובם של קטעים מהיומנים בספרי הלימוד הנם בעלי חשיבות מרכזית להרחבתה והעמקתה של התמונה הקיימת בתודעתנו ביחס לקיום האנושי בתקופת השואה.

יומנים – הגדרות וסוגים

חלק חשוב מהמקורות המצויים בידינו כיום והקשורים לתיעוד חייהם של היהודים בגטו וורשה מנקודת מבטם של האנשים שחוו על בשרם את התקופה, מבוסס על כתבי זיכרונות שנכתבו לאחר סיום המלחמה ויומנים אישיים שנכתבו בשעת ההתרחשות או קרוב לזמנם. במילון העברי המרכזי של אבן שושן מובאת הגדרה המתייחסת ליומן ובה ארבע קטגוריות משנה:

1. ספר זיכרונות, ספר שאדם רושם בו יום-יום או לעיתים מזומנות מאורעות, זיכרונות, מחשבות.
 2. פנקס לרשום בו יום-יום פרשת דברים, פעולות.
 3. מחברת שתלמידים רושמים בה יום-יום את שיעורי הבית.
 4. סקירה של אירועים שונים שאירעו בתקופה מסוימת, המוגשת מדי יום בכתב, בשידור רדיו או בטלוויזיה או על מסך קולנוע (9).
- מכלל הגדרותיו של אבן-שושן אשתמש בהגדרה הבאה: יומן הנו פנקס, מחברת או אמצעי אחר עליו ניתן לכתוב, בהם נרשמו יום-יום או במהלך תקופה מסוימת אירועים, זיכרונות מחשבות, חוויות ופעולות על-ידי פרט או מספר פרטים.
- הגדרה זו יכולה לספק אמנם את המסגרת להבנת מהותו הכללית של היומן, אבל בכל הקשור למאפייניו של הכותב, כמו גם לתוכנו של היומן, יש צורך בהגדרה מדויקת יותר.

- בהתייחסו לכתיבת היומנים הקשורים בשואה, הציע פרופ' ישראל גוטמן לחלקם לארבעה סוגים עיקריים:
1. **כרוניקות יום-יומיות:** בהן מצוי דיווח יומי שוטף על המתרחש, בלא התערבות ופרשנות של הכותב או הכותבים. דוגמה יחידה [לדעתו של גוטמן, ר.א.] לסוג זה של כתיבה היא הכרוניקה של גטו לודז', שבה נרשמו במתכונת אחידה בידי פקידי היודנראט האירועים השוטפים מינואר 1940 עד סוף יולי 1944.
 2. **יומנים בעלי אופי ציבורי:** הנחלקים לשני סוגים: הראשון כולל יומנים הקרובים למתכונת של כרוניקה, שבה רישום האירועים הכלליים הוא העיקר, אך הדגש מושם על דברים הנראים חשובים בעיני המחברים, המלווים אותם בפרשנות ובהערכה ומציינים את הלכי הרוח השוררים בקרב הציבור היהודי. את הסוג השני של היומנים מאפיין הגבול שבין יומן אישי לציבורי, שמחבריהם מקדישים מקום רב לענייני הכלל, אך הכתיבה כוללת, נוסף ליסוד האישי-האוטוביוגרפי הרחב, גם יסוד פרשני-ביקורתי סובייקטיבי.
 3. **יומנים אישיים:** שבהם מתרכזים הכותבים בעיקר בגורלם האישי ובגורל קרוביהם, ומנהלים מעין דו-שיח עם עצמם, ותמונת האירועים בהם מצומצמת יותר או מופיעה רק בקשר לחוויות ולאירועים שבהם מעורב הכותב.
 4. **יומני ילדים ונערים:** בהם מגלים הכותבים את נבכי נפשם, ובוקעת מהם זעקה כלפי בני האדם וכלפי העולם שהסיר חסותו מהם והפקירם בידי רשעים שכוונותיהם ומזימותיהם בלתי מובנות (10).

מקורות ומתודולוגיה

הרשימות המצויות בחמשת היומנים העומדים במרכז המאמר נכתבו ברובם או בחלקם בתחומי גטו וורשה, על-ידי אנשים שונים, שחוו ורשמו את ההתרחשויות והאירועים כל אחד בדרכו הייחודית.

שני היומנים הראשונים, של עמנואל רינגלבלום: **יומן ורשימות מתקופת המלחמה** (11), ויומנו של ראש היודנראט בגטו ורשה, אדם צ'רניאקוב: **יומן גטו ורשה** (12), משתייכים לקטגוריה של יומנים בעלי אופי ציבורי. היומן השלישי של המורה אברהם לויין: **מפנקסו של המורה מיהודיה** (13), והיומן הרביעי של חיים אהרון קפלן: **מגילת יסורין** (14), הם יומנים שבהם התקיים הגבול הדק שבין יומן אישי ליומן ציבורי, ואילו היומן החמישי, של מרי ברג: **גטו ורשה, יומנה של מרי ברג**, הוא יומן אישי של נערה-אישה מתבגרת.

יומנה של ברג (קיצור ספרותי של שם המשפחה: Wattenberg) היה נתון בשנים האחרונות בצלו של ויכוח ביחס לאותנטיות שלו, בשל העובדה שעם בואה של ברג לארצות הברית, בחודש מארס 1944, עוד לפני סיום המלחמה, היא קיבלה סיוע בעריכתם של 12 פנקסי היומן

שכתבה בפולין ובגטו וורשה, מהעיתונאי היהודי-פולני סמואל שניידרמן (Samuel L. Shneiderman) (15).

כפי שעולה מקריאת היומנים השונים, חלק מהכותבים לא טרחו להסביר מדוע העלו את דבריהם על הכתב. במטרה להסביר סוגיה זו, ובמקביל, לעמוד על המשמעות שייחסו הכותבים ליומניהם, אשתמש בשיטת ניתוח התוכן (16). ניתוח התוכן מאפשר לענות על שאלות ביחס לאלמנטים שונים של התוכן, על תכונות התוכן, המשמעויות והמסרים המעוברים בו (17). במקביל, אתייחס גם ליצרי הטקסט כחלק מהניסיון לקשור את החומר הכתוב לאישיות ולמסגרת התקופה, ובמילא לעמוד על נקודת השקפתו של הכותב (18).

רקע: יהודי פולין וורשה 1931-1943

בפולין שבין שתי מלחמות העולם מנו היהודים כ-10% מכלל אוכלוסיית המדינה. במפקד אוכלוסין שנערך בפולין בשנת 1931, הצהירו 2,700,000 היהודים, ובכלל זה 215,048 מיהודי וורשה, על יידיש ועברית כשפת-אם. לפי המפקד של 1931, עסקו 46% מבין יהודי וורשה בתעשייה ומלאכה, ואילו 30.1% בענפי מסחר שונים (19).

בפרוץ המלחמה (1 בספטמבר 1939), ישבו בפולין כ-3,300,000 יהודים. לפי החלוקה לתחומי הכיבוש בין גרמניה וברית-המועצות, נכללו בשטח הגרמני כ-2,100,000 יהודים ובאזורי השליטה הסובייטים כ-1,200,000 יהודים (20).

ביום השמיני לפרוץ מלחמת העולם השנייה, 8 בספטמבר 1939, הגיעו הגרמנים לשערי וורשה, שהפכה תוך זמן קצר למעוז התנגדות בשל סירובם של הפולנים להפכה לעיר פרוזות. בשבוע השני למלחמה תקפו מטוסי חיל האוויר הגרמני את וורשה ביתר שאת, כשארשות הטייסים עומד מודיעין אוויר מעולה, שאפשר להם לפגוע כמעט בכל מטרה רצויה להם.

במקביל ללחימה זרמו לעיר פליטים פולנים (ויהודים) רבים, ולמרות הניסיונות לשמור על הסדר והמשמעת בעיר הנצורה, הורגש מחסור במזון. בתום השבוע השני של ספטמבר נוספה על ההתקפה מהאוויר הרעשת תותחים שמוקמו מסביב לעיר. בשבוע השלישי, ב-28 בספטמבר, פסקה האש וורשה נפלה לידי הגרמנים. על-פי הערכה כ-50,000 איש נהרגו או נפצעו, כ-25% מהבתים נהרסו כליל או ניזוקו קשה והרחובות כוסו בתלי חורבות ובפגרי סוסים.

הפליטים שהגיעו לעיר סיפרו על התעללויות ורציחות שביצעו הגרמנים עם כניסתם לערים ולעירות כבושות, אבל רבים מיהודי וורשה ביקשו להמעיט מחומרת הידיעות והשמעות ולראות בהן חלק בלתי-נמנע מימי המלחמה. הגרמנים, שנכנסו לעיר רק יומיים לאחר כניעתה, החלו כבר בהתחלה לחטוף יהודים בצורה אקראית לעבודה, להתעלל במיוחד בבעלי זקנים, להחרים רכוש יהודי ועוד (21).

הניסיון הראשון להקמת גטו יהודי נעשה סמוך לכניסת הגרמנים. בשבת, 4 בנובמבר 1939,

כינסו אנשי ה-S.S. ישיבה של המועצה היהודית והורו לחבריה לרכז את יהודי וורשה בתוך שלושה ימים ברחובות מסוימים של העיר. בסופו של דבר תוכנית זו לא יצאה לפועל, בעיקר בשל חילוקי דעות בין הוורמאכט ל-S.S., אבל למעשה זו הייתה רק שאלה של זמן עד אשר הוקם הגטו (22).

במהלך כל שנת 1940 התבצעו פעולות הכנה במטרה לדחוק את היהודים לתוך הגטו עד לסגירת שעריו עליהם בנובמבר 1940. הגטו הוקם בליבה של השכונה היהודית בצפון העיר. לפי נתוני הגרמנים, שישה עד שבעה בני אדם חיו בחדר אחד, ומתוך 1,800 רחובות העיר נכללו בגטו 73 בלבד. אורכם של גבולות הגטו היה כ-18 ק"מ והוא הוקף בחומה שגובהה היה שלושה מטרים.

לפי העיתון היהודי הרשמי "גאזטה ז'ידובסקה", ב-1 בינואר 1941 היו בגטו 380,740 איש, מהם 378,979 יהודים, ו-1,718 קתולים, פרוטסטנטים ופרובוסלאבים (23).

כדי להמחיש חלק מרכזי מתנאי הקיום בגטו שבו חיו כותבי היומנים, ברמה האנושית-פסיכולוגית, נציין ששיעורי התמותה בשל תזונה ומחלות היו גבוהים ביותר: בחודש שבו נסגר הגטו (נובמבר 1940) נפטרו בו 445 איש; בינואר (1941): 898 איש; באפריל: 2,061 איש; ביוני: 4,290 איש; באוגוסט: 5,560 איש. עד סוף קיומו של הגטו נעה התמותה החודשית בין 4,000 ל-5,000 נפש (24). בנוסף לכך יש לזכור את הגירושים, ההתעללויות, הרציחות הספוראדיות ברחובות הגטו וההוצאות להורג בדרכים ובמקרים שונים.

הגטו התקיים במתכונתו "הרגילה" מ-16 בנובמבר 1940 עד ה-22 ביולי 1942. גם אז הוא לא חוסל לחלוטין, אלא שבאותה עת החלו הגרמנים בגירוש המוני של היהודים. הגירוש נמשך כשבעה שבועות ובמהלכו נעקרו כ-75% מיהודי הגטו ונשלחו לטרבלינקה. לאחר הגירוש של יולי 1942 המשיך הגטו להתקיים בגבולות מוקטנים, עד לחיסולו המוחלט ב-19 באפריל 1943, היום שבו נפתח מרד גטו וורשה (25).

יהודי פולין היו עדים לחלק מהאירועים הדרמטיים שנכפו על ארצם בימי המלחמה, ולדברי ההיסטוריון שלמה נצר, הם ראו בהם, בתחילת המלחמה, מעין חזרה על הפורענויות של ימי הביניים. אבל הפגיעות והגזרות מיד בסמוך לכך הביאו למפנה דרמטי, שבו מילאה האימה האינטואיטיבית מפני העומד להתרחש תפקיד חשוב, והיא שהניעה רבים לרשום את האירועים בזיכרון לבל יישכחו (26).

נצר מצביע אמנם על הזעזוע שפקד את הפרט כבר בשלבים הראשונים של כיבוש פולין, עם התערערות מצב הביטחון ובמיוחד לנוכח מדיניות ההפרדה הנאצית בין יהודים לפולנים, שהחלה לקרום עור וגידים, אבל האם היו באמת כבר בשלב זה מי שחשו את העתיד להתרחש ובשל כך החלו לתעד את חייהם, את חוויותיהם? ואם כן, למה לתעד? מה תכלית התיעוד – שימור הזיכרון לדורות הבאים? איסוף מידע ליום נקם ושילום? זעקה לסיוע ולעזרה?.

היומנים:

עמנואל רינגלבלום

היומן הראשון משתייך לקטגוריה של יומן ציבורי והוא יומנו של **עמנואל רינגלבלום** (1900-1944). רינגלבלום נולד בעיר בוצ'אץ' שבמזרח גליציה ובזמן מלחמת העולם הראשונה עברה משפחתו הענייה לנוכי סונץ' שבגליציה המערבית. בגיל 12 התייתם רינגלבלום מאמו, ולאחר שסיים את לימודיו התיכוניים והצטרף ל"פועלי ציון שמאל", עבר בשנת 1919 לוורשה. תחילה ביקש ללמוד רפואה, אך מכיוון שלא ניתן לו הדבר פנה ללימודי סוציולוגיה וכלכלה, ובסופו של דבר התרכז בלימודי היסטוריה. בשנת 1927 אישרה אוניברסיטת וורשה את עבודת הדוקטורט שלו, שנושאה היה "קורות היהודים כוארשה בימי הביניים". בשנת 1930 החל לעבוד בג'וינט ובמסגרת זו נשלח בנובמבר 1938 למחנה זבונשין שבו רוכזו יהודים אזרחי פולין שגורשו מגרמניה (27).

פרשה זו השפיעה באופן עמוק על רינגלבלום שכתב לידידו, ההיסטוריון רפאל מאהלר, ב-14 בנובמבר 1938 "...את שעבר עלי כאן קשה להעלות על הכתב. מסתמא אין בכוח העט לתאר את כל אלה. די לומר שאחרי כמה ימי עבודה בכיתי כל הלילה בראותי מה סובלים כאן האנשים..." (28).

ערב פרוץ המלחמה השתתף רינגלבלום בקונגרס הציוני הכ"ב בז'נבה כציר של "פועלי ציון שמאל" ועם פרוץ המלחמה בחר להישאר בוורשה, למרות שעמדה בפניו האפשרות להימלט. עוד בנובמבר 1939 ייסד ארכיון שהעניק לו את כינוי המסווה "עונג שבת", שבו כונס חומר רב המתעד את התקופה שלפני הקמת הגטו ועד למרד שפרץ באפריל 1943 (29). רינגלבלום, אשתו יהודית ובנו אורי, התגוררו בתחומי הגטו ורק ביולי 1943, לאחר שרינגלבלום חולץ על-ידי אנשי "ז'גוטה" ממחנה טרווניקי עברה המשפחה לצד הארי של וורשה, שם נתפסו ונרצחו בסופו של דבר על-ידי הגרמנים ב-7 במארס 1944.

מעבר למפעלו הציבורי, הקשור לעבודתו בתחום הסוציאלי והמחתרת בגטו, כמו גם בניהול התיעוד של "עונג שבת", עסק רינגלבלום בעצמו ברישום יומני.

הקטע שבו נפתח, מתייחס ליום המיוחד שבו סגרו הגרמנים את הגטו בפני תנועה חופשית, ובאמצעותו ננסה לעמוד על התייחסותו של רינגלבלום לאירוע והדרך שבה בחר לתאר את ההתרחשויות. וכך הוא כתב: "יום השבת בו הופעל הגטו (16 בנובמבר 1940) היה יום אימים. הציבור לא ידע כי הגטו יהיה סגור, ולכן נפל עליו הדבר כרעם ביום בהיר..." (30).

התיאור נפתח בציון העובדה שהגטו נסגר ומיד לאחריו מופיעה התייחסות כיצד המעשה נתפש על-ידי הציבור היהודי, שהיה מודע כפי הנראה לאפשרות שהגטו ייסגר בשלב מסוים, אבל יחד עם זאת עבר זעזוע כאשר הדבר בוצע בפועל.

מכאן הוא מתרכז בתיאור המכיל גודש עצום של עניינים הקשורים לדעתו לסגירת הגטו.

הוא מדווח על היערכות השוטרים הגרמנים, הפולנים והיהודים לסגירת הגטו, על כך שכבר בימים הראשונים נוצר מחסור במזון, על סגירת עסקים יהודיים ברובע הארי, על מעשי התעללות ספוראדיים של חיילים גרמנים ביהודים עוברי אורח, על חיפושים אחר יהודים בכל רחבי וורשה, אך גם על סיוע של פולנים בהעברת מזון לידידיהם היהודים הכלואים בגטו (31). הוא גם משלב תיאור של אירועים שהיה עד להם תוך שילוב עדויות נוספות. התמונה המתקבלת היא מקיפה ומתקבל הרושם שרינגלבלום רצה להקפיד את ההתרחשויות, כמו גם חלק מהתחושות שנלוו להן, ולתעד אותן בכתב כדי שייזכרו.

הפרט המעניין ביותר מתייחס דווקא לעיר לודז', מכיוון שהוא חורג מעבר להתרכזות הכלל-כך אינטנסיבית של רינגלבלום במתרחש בוורשה, וכך הוא כתב: "...בלודז' נעשה המעבר לגטו ללא בעיות. שוטרים גרמנים הוזעקו לעזרה למקרים של התנגדות מצד נוצרים. (בלודז') קיפחו את חייהם בלילה הראשון – 7, בלילה השני – 70, ובשלישי – 133 איש; ביחד 300" (32).

לא ברור האם רצה לשוות לתהליך סגירת הגטו בוורשה אופי מסודר ורגוע יותר, או אולי אף להרגיע את חששותיו האישיים לקראת הבאות, בכל מקרה, מעניינת העובדה שהוא מתייחס גם לגורלן של קהילות יהודיות מרוחקות מוורשה ומוצא לנכון לתעד את המתרחש בפרספקטיבה רחבה (33).

בהמשך מוצא רינגלבלום לנכון להתייחס, מנקודת מבטו כקורבן, גם למניעים של הגרמנים ליחסם ליהודים: "...בקרב הגרמנים אמונה עמוקה שהיהודים אשמים במלחמה. במהלך חקירה אמרו לאדם אחד: בגללכם יהודים, נהרגו מיליון גרמנים..." (34).

נראה כי בשלב זה הוא ניסה עדיין לעמוד על טיבם ומהות מעשיהם של הגרמנים, לנוכח מדיניותם כלפי תושבי וורשה והצטברות הידיעות, אותן אסף בשקיקה והעלה על הכתב, על מעשי התעללות, רצח, בידוד וענישה, שהפעילו הגרמנים נגד היהודים בכל רחבי פולין.

יחד עם המודעות ההולכת ומתגבשת אצל רינגלבלום לגבי מעשי הגרמנים, והעתיד המאיים הצפוי ליהודים, הוא נותן ביטוי גם לתקוות זעירות ולאופטימיות שעדיין פיעמו בלבו ובלב של חלק מהציבור היהודי: "... אומרים כי יום שבת יבוא במקום יום ראשון, כיום מנוחה בגטו..." (35). ובהמשך: "... שמועות אודות [הצעות] שלום של צ'רצ'יל למלך איטליה..." (36).

מעבר להתייחסותו לתקוות הציבור לשיפור החיים בגטו, או אפילו לסיומה המהיר של המלחמה, בוחר רינגלבלום לכתוב לא רק על עובדות "יבשות", אלא גם על שמועות, מאויים ומפחי הנפש, ובכך מוסיף גוון אנושי לסגנון כתיבתו הערוך ככרוניקה מפורטת, המתפרשת על מגוון רחב ביותר של נושאים. רינגלבלום ניחן בראייה רחבה ובהבנה היסטורית לא רגילה בכל הקשור למאורעות הזמן. הוא אינו מסתפק בכתיבה על יהודי וורשה וקהילות יהודיות נוספות בפולין, אלא מרחיב את היריעה וכותב גם על האוכלוסייה הפולנית (37) ועל אירועים המתרחשים

במדינות אחרות ובכלל זה בארץ-ישראל.

וכך הוא כותב בסוף שנת 1940: "...ארץ-ישראל, 9 בספטמבר. התקפת אוויר על תל-אביב בגלל התעמולה היהודית האנטי-איטלקית. 127 איש, מהם 107 יהודים [נפגעו], נחרב בית הקברות, 45 בתים נהרסו...היהודים רוצים להקים צבא עצמאי..." (38).

יכולתו לחרוג מעבר למציאות הקשה, שאותה לא רק תיעד אלא גם היה חלק בלתי נפרד ממנה, מרשימה ביותר. כך גם יכולתו להתייחס, בין היתר, לפגיעות שספג היישוב ולמהלכים של הנהגת היישוב לקראת הקמתה של הבריגדה היהודית. לא רק בשל העובדה שיש בדבר כדי להעיד על זרימת אינפורמציה ממקורות שונים וממקומות שונים בעולם לתוך גטו וורשה הסגור לכאורה, אלא בעיקר בשל ניסיונו של הכותב לתעד את ההתרחשויות בפרספקטיבה רחבה, המצביע על החשיבות שייחס לאירועי התקופה מנקודת מבט היסטורית כוללת.

במהלך שנת 1941 המשיך רינגלבלום לכתוב ביומנו רשימות בעלות אופי דומה לאלה שכתב ב-1940, כאשר בהדרגה התיאורים בהן הופכים קשים יותר ויותר "...ניכרת אדישות בולטת כלפי המוות, שאינו עושה עוד שום רושם. עוברים ליד גוויות בשוויון נפש..." כך תיאר את רחובות הגטו באוגוסט 1941 (39). לקראת סוף השנה, רבים התיאורים הקשים הנוגעים למצב הגטו ולשמועות בקשר לגירושים המוניים הצפויים להתבצע (40). בתחילת 1942 הוא מתרכז גם בנושאים הנוגעים לדמותה של הקהילה ובנושאים ממוקדים יותר, הקשורים לבעיות שונות מחיי הגטו (41).

במאי 1942, לאחר ההרג הראשון והקשה ביותר בגטו, "ליל הדמים", שאירע בחודש אפריל ובו נהרגו 52 אנשים, אנו מוצאים אצל רינגלבלום התייחסות לפעילותם של אנשי המחתרת, בהם חייקה גרוסמן ופרומקה פלוטניצקי, ששימשו קשריות בין הגטאות. עליהן אומר רינגלבלום "...הן נושא הראוי לעטו של סופר גדול..." (42). בהמשך הוא מספר גם על מרדכי אנילביץ' ואנשי המחתרת (43).

כאן נגלה רינגלבלום כמי שמתבונן באירועים מנקודת ראות היסטורית ומבין, בחושיו המחודדים, את המשמעויות העולות מפעולתם של אנשי המחתרת. לכן הוא מייחל ליום שבו ייכתב על אומץ ליבם והקרבתם למען הציבור היהודי.

כ-12 יום לפני הגירוש הגדול, שהחל ב-22 ביולי 1942 ונמשך עד ה-12 בספטמבר, מעניק לנו רינגלבלום הצצה נדירה הקשורה לתפישת עולמו ביחס לחלק מהמהות של פעולת התיעוד, שבה השקיע את מירב זמנו ומרצו. וכך הוא כתב: "... במפגש בהשתתפות כמה אנשים התנהל ויכוח מה צריך היה לעשות, אילו אפשר היה לשגר כעת אדם לעולם הרחב. הכול הסכימו שצריך היה בכל מחיר להביא לידיעת העולם את דבר מסע ההשמדה המתנהל נגדנו, ואין מקום לשיקול שמא יחמיר בשל כך מצבנו. אין לנו מה להפסיד. ההשמדה מתבצעת בהתאם לתוכנית ובאורח שיטתי, לפי קווים שהותוו מראש. רק נס יכול להציל אותנו — סיומה הפתאומי של

המלחמה, ולא – כולנו אבודים... (44).

בין אם השיחה התקיימה בפועל או לאו (סביר שאכן התקיימה במציאות) והאם היו אלה אנשי "עונג שבת" או כול קבוצה אחרת של אנשים, אין הדבר משנה את הרושם המתקבל, כי רינגלבלום ניחן בתובנה מעמיקה ביחס לתוכניתם של הגרמנים ביחס ליהודים, והאמין בחשיבות העליונה של העברת הידיעות הקשורות בהשמדת היהודים לאומות העולם. באותו הקשר של ראייה והבנה היסטורית, הוא הוסיף: "...מה קורא הציבור? נושא זה מעניין כול אדם ולאחר המלחמה יעניין מאוד את העולם כולו. הבריות ישאלו, מה חשבו אנשי מוסא דאג מהגטו הוורשאי, שהבינו כי המוות לא יפסח עליהם..." (45).

וכאילו לא די בכך, הוא כתב באמצע דצמבר 1942: "...אני סבור שעוד שנים לאחר המלחמה, כאשר ייחשפו סודות מחנות ההשמדה, עדיין תחלומנה אמהות אומללות שהילדים שנעקרו מזרועותיהן נמצאים אי שם במעמקי רוסיה. שעוד תתארגנה משלחות חקר לחיפוש אלפי מחנות היהודים שהושמדו..." (46).

הדברים נכתבו בקשר לידיעות שהצטברו על גורלם של אלפים מילדי הגטו שנשלחו למחנה ההשמדה טרבלינקה, כשהציבור היהודי נע בין תקווה לייאוש, בין שמועות על חזרתם של אלפי ילדים לבין הפחד מהגרוע מכול.

על רקע המציאות בה חי רינגלבלום באותם ימים, שבה חווה הציבור כולו בגטו ורשה את זוועות האימה וחוסר הוודאות, הרעב והחול, המוות והאובדן הבלתי נתפש, נכתבים דבריו בצורה הברורה ביותר תוך ניסיון מכוון להישען על עובדות בלבד, למרות שלא תמיד הן עמדו לרשותו.

הוא מדבר על מחנות השמדה ועל חיסול שיטתי המתנהל בצורה סודית תוך שימוש במעשי הונאה, ובאותה נשימה הוא מפליג אל עבר העתיד, לזמנים שיבואו לאחר סיומה של המלחמה, סיום שלא יביא מזור לתחושת האובדן.

רינגלבלום החל לרשום ביומנו ולתעד את האירועים עוד לפני פרוץ המלחמה, מתוך הכרה בייחודיותם. כהיסטוריון ניסה לאסוף כול פיסת מידע שתוכל ביום מן הימים להרחיב את הבנתו לגבי תקופת המלחמה וגורלם של יהודי וורשה ופולין.

אדם צ'רניאקוב

גם היומן השני משתייך לקטגוריה של יומן ציבורי. זהו יומנו של אדם צ'רניאקוב (1880-1942), ששימש יושב ראש היודנראט בגטו וורשה.

צ'רניאקוב נולד בוורשה למשפחה מהמעמד הבינוני וגדל באווירה של התבוללות. לאחר לימודיו התיכוניים למד במחלקה לכימיה בפוליטכניון של וורשה ולאחר מכן המשיך ולמד הנדסת תעשייה בדרזדן שבגרמניה. לאחר לימודיו חזר לוורשה בה שימש מורה בבית ספר

מקצועי של הקהילה היהודית, עבד בשירות הממשלה ושימש עסקן בקרב יהודי וורשה, בעיקר בתחום בעלי המלאכה. בין השנים 1927-1934 היה חבר במועצת עיריית וורשה ובשנת 1931 נבחר לסיים הפולני. בתקופה שקדמה לפרוץ המלחמה היה חבר בהנהלת הקהילה היהודית, ולאחר כיבוש וורשה מונה על-ידי הגרמנים לראש היודנראט, תפקיד בו שימש עד להתאבדותו ב-23 ביולי 1942 (47).

רק מעטים, לדברי ד"ר יוסף קרמיש, ידעו על קיום יומנו של צ'רניאקוב ופרטים נוספים על היומן נתגלו רק לאחר שנמצא החלק השני של ארכיון "עונג שבת" [בדצמבר 1950, ר.א.]. בין אלה שידעו על היומן נמנה רינגלבלום, שכתב בשעתו: "צ'רניאקוב רושם היה בפנקס את כול מה שהתרחש בגטו וורשה בימי נשיאותו. היומן, או ביתר דיוק פנקס הרשימות, הוא ודאי מעניין מאוד, כיוון שהיה לצ'רניאקוב מגע ומשא יומיומי עם גורמי שלטון גרמנים שונים וכן עם שלטונות העיר הפולנים, ובהיותו יו"ר הקהילה החזיק בידו את החוטים הרבים של חיי הציבור היהודיים" (48).

צ'רניאקוב כתב את דבריו על התרחשויות הזמן באופן שיטתי, כמעט יום-יום, החל מ-6 בספטמבר 1939 ועד לשעה האחרונה בחייו, ביולי 1942 אחר-הצהריים. אנו נתרכז בדברים שכתב מיום סגירת שערי הגטו (16 בנובמבר 1940) ועד סמוך למוותו.

צ'רניאקוב רושם את דבריו בצורה מתומצתת, עובדתית ולרוב אף אינו מפרט עניינים שונים, אלא רק מזכיר שנפגש עם קצין גרמני כזה או אחר, שהה משעה ועד שעה בבניין הקהילה, טיפל באישורים שונים, מסים, דיור, בריאות, קבורה ועוד.

בין מועד סגירת הגטו לאפריל 1941, הנושא האישי ביותר שהוא מזכיר מסתכם בכך שעקרו לו שן והסירו גשר, אבל באותה נשימה הוא מוסיף כי מחר עליו ללכת אל ה-S.S. (49). למען הדיוק יש לציין, כי הפנקס שהכיל את רשימותיו (הפנקס החמישי מבין שמונה) על התקופה שבין 14.12.1940 ל-22.4.1941 לא נמצא עד עצם היום הזה.

מאפריל 1941 מתחילים להשתרע לכתיבתו של צ'רניאקוב תיאורים מצומצמים על הסבל שהיה מנת חלקם של תושבי הגטו, על המחסור במזון, על בעיות דת, ידיעות המגיעות ממחנות עבודה שם מוחזקים יהודים, ואפילו ביקורת על הדרך שבה מנהל חיים רומקובסקי את היודנראט בלודז' (50).

צ'רניאקוב נמנע באופן כמעט מוחלט מחשיפת דעותיו או מחשבותיו. הדיווח שלו לאקונוי, חוזר על עצמו מבחינת השימוש במילים: "בבוקר הקהילה", "הגשתי מכתב", "ביקרת", "נתתי הוראה", "אחר-כך אצל...".

הסבר מסוים לסגנון כתיבתו הוא מספק לנו באוגוסט 1941, כאשר כתב משפט בודד ונדיר בנימה אישית: "אני כותב שירים, דרוש לכך דמיון ער. מעולם לא הגיע כוח הדמיון עד לשימוש במונח 'ארוחת צהריים' לגבי מנות המרק שאנו מחלקים לאוכלוסין" (51).

נראה שלמרות המצב הקשה שמר צ'רניאקוב במקרים מסוימים על קורטוב של הומור, ובמקום אחר כתב ביומנו "...האופטימיות היהודית: שני יהודים עומדים ליד עמוד התלייה: המצב טוב, אומר אחד. אין כדורים בשבילנו..." (52).

צ'רניאקוב אהב ילדים, ולנוכח הרעב, החולי והיתמות ניסה בכול כוחו לסייע על-ידי מגביות ציבוריות, הקמת רשת חינוך ואספקת מזון. לאחר מפגש שקיים עם ילדים מבין קבצני הרחובות, "שלדים חיים" כפי שהוא מכנה אותם, כתב: "...בושה להגיד, שזה זמן רב שלא בכיתי ככה..." (53).

צ'רניאקוב העלה רק בפעמים בודדות את תחושותיו ומחשבותיו על הכתב, העדיף להתרכז באופן מובהק בנושאים שונים שהיו תחת אחריותו ובהם טיפל. כיצד ניתן, אם כן, ללמוד על המשמעות שהעניק לכתבת היום, שניהל בקפדנות ובעקביות כה אדוקה?

היומן כתוב למעשה ככרוניקה מקיפה ועם זאת מפורטת ביותר. מספר האירועים, הסוגיות וגודש הפרטים, כמו גם תיאור הפעולות שביצע צ'רניאקוב, מעידים על כך שביקש לתעד את אשר התרחש. הפעולות שתוארו כללו: ישיבות של היודנראט, מפגשים תכופים עם קצינים גרמנים, פעולות ארגון, סיוע וניהול בגטו, טיפול בבעיות מיוחדות כגון: נושא הילדים או שיכונם של פליטים שזה מכבר הגיעו לגטו, מילוי דרישותיהם של הגרמנים, ובכלל זה בנושא המשלוחים של יהודי הגטו למחנות, ועוד עניינים רבים אחרים.

כנראה שהוא חשש מגילוי יומניו על-ידי הגרמנים ולכן נמנע מכתבה אישית, ממתחת ביקורת ואפילו חיווי דעה על המתרחש. הוא העדיף, לעדותו, לתת ביטוי לתחושותיו בכתבת שירה, אם כי אין בידינו הוכחה לכך.

למרות האמור, דווקא התיאורים המאופקים והפולסטיים על מצב הגטו, מצבם של בני האדם, ההתרחשויות והאירועים והשתדלויותיו אצל הגרמנים בכול עניין ודבר – מבטאים את הקושי, הכאב ותחושת חוסר האונים מול המציאות. כול אלה משרטטים בתודעתו של הקורא לא רק את גורלם של יהודי הגטו, אלא גם את גורלו האישי של צ'רניאקוב, כאדם החש שמוטלת עליו שליחות ציבורית המתבצעת בתנאים קשים ומורכבים ביותר, וכמי שבחר בדרך של עשייה בלתי נלאית, שדחקה במידה רבה הצידה את מצוקותיו האישיות, עד ליום שבו בחר ליטול כמו ידיו את חייו.

קשה להגיע לקביעה חד-משמעית מדוע ניהל את היומן ומה היו מטרתיו, אבל לאחר עיון בתוכנו ניתן לומר כי הוא יכול לשמש כאמצעי יומיומי לאזכור עניינים ונושאים שונים, כאמצעי תיעודי שמטרתו לא רק לשמר בזיכרון את התקופה, אלא גם להצדיק את הדרך שבה ניהל את ענייני הגטו בפרספקטיבה היסטורית, וממילא להוות בסיס תיעודי לכתבת זיכרונותיו.

אברהם לוי

היומן השלישי, הנו יומנו של **אברהם לוי** (1893-1943), והוא נימנה עם הקטגוריה של יומן אישי-ציבורי. אברהם לוי נולד בוורשה למשפחה דתית, בילדותו למד בחדר ואחר-כך בישיבה ואף ביקר, בלוויית סבו, מספר פעמים אצל הרבי מגור.

במשך הזמן התרחק מחיי הדת ופנה ללימודים חילוניים. בגיל עשרים פשט את לבוש האברך ונטש את הדת. לוי היה ציוני ובשנת 1911 היה בין מייסדי "חלוצי ציון" בוורשה. הוא אמנם לא השתייך למפלגה כלשהי, אבל ראה עצמו קשור למחנה של ארץ-ישראל העובדת. בשנת 1917 החל ללמד עברית, תנ"ך והיסטוריה יהודית בבית הספר "יהודיה" בוורשה, שאופיין ברוח לימודי היהדות והציונות, ובמשך הזמן הפך לסגנה של המנהלת בת-שבוע שויגר (54). בשנת 1925 ביקר בארץ-ישראל ובשנת 1930 הוסמך כמורה, לאחר שעמד בבחינות ממשלתיות. באותה שנה הוא נטל חלק בוועידת "החלוץ" שהתקיימה בוורשה ואף הרצה בה. בשנת 1934 חזר לביקור נוסף בארץ ישראל והתארח בביתה של אחת מתלמידותיו בקיבוץ חפציבה. למעשה הוא רצה לעלות לארץ ישראל אך בשל מחלתה של אשתו, לובה, ומאוחר יותר בריאותה הרופפת של בתו אורה, נמנע מלעשות כן.

בנוסף לעבודת ההוראה, פרסם לוי בשנת 1934 מסה היסטורית על קורות חטיפת ילדי יהודים לצבא הרוסי במחצית הראשונה של המאה ה-19. בעת המלחמה עבר אברהם לוי עם משפחתו לגטו, שם המשיך לעסוק בעבודה חינוכית ופעל במסגרת "ארגון העזרה העצמית", אבל עיקר זמנו הוקדש לעשייה במסגרת הארכיון המחתרתי "עונג שבת", בין היתר על רקע הקשרים הקרובים שהיו לו עם עמנואל רינגלבלום, שלימד אף הוא בבית הספר "יהודיה". בחודש יולי 1942 נשלחה אשתו למחנות המוות ולוי נשאר עם בתו עד חודש ינואר 1943 בו נשלחו גם הם למוות.

את חלקו הראשון של היומן מ-26 במארס 1942 ועד ה-5 ביוני 1942, הוא כתב ביידיש. כנראה שלא כול הרשימות נשתמרו מכיוון שהכתיבה אינה רצופה. החלק השני של היומן כתוב בעברית והוא מתחיל ב"אקציה הגדולה", מבצע הגירוש שהחל ב-22 ביוני 1942 והסתיים ב-16 בינואר 1943. יש להניח כי לוי נספה בימי האקציה השנייה, שהתנהלה בין התאריכים 18-22 בינואר 1943 (55).

בדפי היומן מתאר לוי ידיעות ושמועות "המסתובבות" בגטו על מעשי הרג שביצעו הגרמנים ביהודים, בעיירות ובערים שונות ברחבי פולין, מקרים שונים שבהם נתפסו מבריחים יהודים בעת מעשי הברחה לגטו ומעשי התעללות אכזריים (56).

"כמעט ואין יום חולף בלי שיישפך דם יהודים על אבני המרצפת של הגטו בוורשה ועל המדרכות" (57), הוא כתב במאי 1942, ועוד באותו חודש העלה את אחת השאלות המרכזיות שידונו לאחר סיומה של המלחמה: "...האם כול העם הגרמני אחראי לפשעי היטלר? שוב אנו

נקלעים לקונפליקט עם עצמנו בשעת מתן תשובה על השאלה שנשאלה. יש בנו רצון להשיב: כן, הם אחראים, אלא שקשה להשיב תשובה מוחלטת כל-כך. הן לא לקינו בפראות כמו הנאצים. אף-על-פי-כן תישאר בלבנו לעולם, ולא בלבנו בלבד, תרעומת כלפי העם הגרמני בכללו, על שהוציא מקרבנו נחש ארסי כל-כך, ודגרו וגידלו, נחש כהיטלרזום" (58).

לויך מגלה בכתיבתו ערנות ורגישות רבה גם לבעיות שהיו נחלתו של ציבור קטן יחסית מקרב יושבי הגטו, כמו למשל בעיית הניתוק והמפגשים שנערכו בבניין בית המשפט ברחוב לשנו בין בעלים נוצרים ונשותיהם היהודיות, הנמצאות בגטו, וגם להפך, בין נשים נוצריות ובעליהן היהודים (59). או על המאבק לחיים של יהודי הגטו, אותו הוא מתאר בצורה יוצאת דופן בבחרו לספר דווקא על כך שבשעה קשה זאת, שבה יהודים מתים בהמוניהם ברעב, במגיפת טיפוס ובמחלות אחרות, נרצחים ונאנסים על-ידי הגרמנים, אין היהודים נמלטים מהחיים על דעת עצמם. מדוע? מכיוון שהם קשורים בחיים בכול חושיהם, הם רוצים לחיות בכול מחיר, לזכות ולראות את סוף המלחמה ואת קצו של היטלר (60).

לויך כותב גם על שמועות שליקט בגטו, על אירועים המתרחשים סביבו ועל מידע המגיע באשר לגורלן של קהילות יהודיות לא רק בפולין, אלא גם בארצות כבושות נוספות. תיאוריו מצטיינים בכתיבה שוטפת וקולחת שקיים בהם גם יסוד של מתח עלילתי, המרתק את הקורא עד שלעיתים נדמה כי אלה הן כתבות עיתונאיות ולא יומן תיעודי. הוא אינו מסתפק בתיאורים בלבד אלא מציג גם את דעותיו, מנתח את האירועים והתהליכים ואף מסיק מסקנות הנוגעות לעתיד.

שלא כרינגלבלום או צ'רניאקוב, לויך פורס לפנינו בבירור את תפישתו ביחס לחשיבות שיש בפעולת התיעוד של המתרחש בזמן המלחמה. כך למשל בעקבות היריעות על הרג המוני של יהודים בלבוב, כתב: "...פרטי המאורעות מזעזעים עד כדי כך, שאין הם ניתנים לשילוב ברשימות היומן. את כול אלה ראוי לספר בפרטי פרטים. מאמין אני ומקווה כי הדבר ייעשה, יסעיר באחד הימים את מצפון העולם..." (61).

בהמשך הוא מספק לנו הצצה נדירה ביותר לעולם של כותבי היומנים בגטו: "...בכול שבת מתאספים אנו, קבוצה של עסקני ציבור יהודים, בענייני יומנינו ורשימותינו. אנו רוצים, כי סבלותינו, חבלי המשיח, יירשמו לזיכרון הדורות הבאים ולזיכרון העולם כולו..." (62).

לויך מדבר על הפגישות השבועיות שקיימו פעילי ארכיון "עונג שבת" בשבתות, ולמעשה פורס לפנינו את תפישתם של הכותבים ביחס לחשיבות התיעוד הפרטי שקיבל ביטוי בכתיבת יומנים אישיים, ומטרת המפעל המקיף והכולל יותר, של איסוף חומרי תיעודי מגוון לארכיון. בחלקו השני של היומן מתרכז לויך בעיקר בתיאור האירועים המתרחשים מדי יום ביומו בגטו לנוכח פעולות הגירוש שמבצעים הגרמנים. מתוך כוונה לקצר את היריעה לא נדון בכול אלה כאן, אבל ראוי שנקדיש מספר משפטים לטרגדיה האישית שפקדה אותו, לאחר שאשתו

האהובה נלקחה בחודש יולי 1942 על-ידי הגרמנים, וכך כתב לוין: "...קדר שמי, חשך עולמי: לובה נלקחה בשעת הבלוקאדה [עוצר ר.א.] בגנשה 30 [רחוב בגטו ר.א.]. עוד צל של תקווה מנצנץ לקראתי. אולי תינצל – ואם חלילה לא?... " (63).

למרות כאבו ותחושת האובדן המשיך לוין לדבוק במלאכת כתיבת היומן עד ה-16 בינואר 1943, כשהוא מוצא בה לא רק מזור מסוים ומוגבל למאורעות הזמן, אלא חש בעיקר בחשיבות ההיסטורית של התיעוד.

יומנו של אברהם לוין נושא בחלקו הגדול אופי של יומן פרטי, בו הכותב מתעד את הקורות אותו ואת בני משפחתו וגם נותן ביטוי למחשבותיו, תגובותיו ודעותיו ביחס למתחולל בסביבתו הקרובה ובמעגל הרחוק, הרחב יותר. יחד עם זאת, ניכר כי הרגיש חובה מוסרית והיסטורית להעלות על הכתב את סיפורו של גטו וורשה, ולהנציח בדרך זו את גורלם של כל יושביו, למען הדורות הבאים.

חיים אהרון קפלן

היומן הרביעי של **חיים אהרון קפלן** (1880-1942) משתייך גם הוא לקטגוריה של יומן אישי-ציבורי.

קפלן נולד בהורודישצ'ה ליד ברנוביץ', פולין, בבית יהודי מסורתי, שבו דיברו עברית ואת חינוכו קיבל ב"חדר", ואחר-כך למד בסמינר הממלכתי בווילנה. לאחר סיום לימודיו עבר לוורשה וייסד בה בית-ספר עברי שנקרא "בית הספר בן שש כיתות של ח.א. קפלן". קפלן היה מחלוצי שיטת ההוראה "עברית בעברית" ואת בית ספרו סיימו מאות בוגרים. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם היה פעיל בהסתדרות הציונית בוורשה, היה חבר באגודת הסופרים והעיתונאים העבריים, פרסם ספרים ומאמרים בנושאים שונים ובשנת 1935 ערך ביקור בארץ-ישראל, ואף שלח לכאן את ילדיו, ליאון וציפורה, וכך שניהם שרדו את תקופת השואה.

את היומן כתב קפלן בעברית, כנראה משנת 1933 כיומן אישי, אבל מ-1 בספטמבר 1939 ועד ה-4 באוגוסט 1942 קיבל היומן ביטוי נוסף, כאשר רשם בו לצד חוויותיו האישיות גם את קורות הציבור היהודי בוורשה.

קפלן נשלח לטרבלינקה בגירוש הגדול, שהתנהל באוגוסט 1942 (64).

פחות מחודש לפני שנשלח לדרכו האחרונה כתב קפלן ביומנו: "יש מידידי וחברי שסוד יומני ידוע להם, יעצוני בייאושם לחדול מכתוב: למה? ולאיזה צורך? התזכה לפרסמו? האם הד דברייך יגיע לאוזני הדורות הבאים? כיצד? באיזו דרך? אם תגורש לא תוכל לקחתו כי עיני הנאצי פקוחות על כול צעדיך; ואם אפילו תצליח להעלימו בשעת היציאה מוורשה, מות תמות בדרך: כי כוחותיך לא יספיקו; ואם לא תמות מאפיסת הכוחות תמות בחרב הנאצי; כי אין אף גולה אחד שיוכל עמוד עד אחרית המלחמה..." (65).

קפלן, המצטט את דבריהם של שותפי הסוד המעטים בדבר היומן שהוא כותב, מעלה את שאלת מהותו, מעבר לדיאלוג הפנימי שהוא מקיים בנפשו בשעה שהוא מנציח ברשימותיו את חוויותיו הפרטיות ואת גורלם של יושבי הגטו היהודים.

השאלה הקשה משקפת מעל לכול את חוסר הוודאות הקיומית שהייתה חלק בלתי נפרד ממציאות החיים בגטו, ובכלל זה ממציאות חייו של הכותב עצמו, והיא עשויה, כך נדמה, לערער את תחושת המחויבות הפנימית שלו לכתיבת היומן. אבל קפלן אינו מהסס ובהמשך הוא כותב: "... ואף-על-פי-כן אין אני שומע להם. אני מרגיש שהמשכת היומן עד הרגע האחרון ליכולתי הפיזית והרוחנית היא שליחות היסטורית שאין לזלזל בה..." (66).

תשובתו הנחרצת של קפלן מבהירה את השקפתו בימים בהם נשלחו רבים מתושבי הגטו להשמדה, ובמילא כבר הגיעו שמועות וידיעות על גורלן של קהילות יהודיות אחרות בפולין. על רקע זה עולה השאלה האם האירועים המידיים שהתרחשו סביבו באותה עת היו אלה ששכנעו אותו בחשיבות עבודתו, או האם סבר כך עוד לפני כן? ואם כן, באיזה שלב הבשילה בלבו הכרה זו?

למרות היריעה הרחבה הפרושה ביומנו של קפלן, יצטמצם דיוננו בבירורה של השאלה הנדונה.

כבר בחודש מאי 1940, כאשר קפלן מתאר את הגזירה הגרמנית, לפיה חויבו היהודים לעזוב את בתיהם, עיסוקיהם ורכושם, ולעבור לרובע העני שבו הוקם הגטו, כתב: "... כול היום שתי עצות בנפשי: הלכתוב? לא מפני חוסר רשמים, אלא מפני ריבויים. רק אמן העט בחסד האלוהים יוכל להעלות על הגיליון ולא יזייפם. ייתכן שבאיזו פינה נידחה בגטו היהודי מסתתר איזה משורר שיקלוט את כול הטרגדיה לפרטיה בתוך נפשו הפיזית ובזמן מן הזמנים יפלוט בחזונו מה שקלט: אבל לזה יזכה רק הדור הבא..." (67).

קפלן מתלבט בינו לבין עצמו ושואל האם ניחן בכישורי הכתיבה המתאימים כדי לתאר את חוויותיו, אבל מתוך כך אנו למדים על מידת האחריות שהוא מייחס לכתיבת דברי הימים של הגטו. ההתרחשויות הן כה קשות, שרק בעל כישרון פיזי יוכל להעלותם על הכתב. כלומר, אדם שלא רק ירשום את העובדות, אלא יהיה מסוגל לחדור לנפש האדם ולבטא רגשותיו-רגשותיהם למען הדורות הבאים.

קפלן אמנם לא היה משורר, אבל סגנון הכתיבה ביומנו משקף במידה רבה את הסוגיה עמה התמודד כאשר לאופי הרצוי של התיעוד ההיסטורי. הוא כותב בסגנון המשלב בין עובדות ואירועים לדיון בשאלות שונות, למתן ביטוי דעתי ביחס להתרחשויות השונות. הוא מצטיין בסגנון עשיר ורחב וביכולת הבנה וראייה לטווח הרחוק.

וכך כתב בחג החנוכה של שנת 1940, בשעה שחומות הגטו תחמו את הרחובות שיועדו ליהודים בלבד: "...כאסירים בבית כלא רחב ידיים דמינו; נתונים אנחנו בתוך חומות גבוהות

הגודרות בעדנו את הדרך לתבל ומלואה... "ובהמשך: "...ואף-על-פי-כן מעולם לא רבו החגיגות החנוכאיות בוורשה היהודית, כמו בשנת בצורת זו. אלא מפני החרב המעופפת מעל לראשנו אין הן נערכות בהמון חוגג ובתשואות של שמחה פומבית... השונא גוזר והם [היהודים, ר.א.] אינם מקיימים, ובזה סוד קיומנו. הכול לנו בכחינת איסור ואת הכול אנו עושים כהיתר..." (68).

התיאור מתייחס אמנם לתקופה שלפני סגירתם הסופית של שערי הגטו, אך בה בעת משכיל לבטא גם את המשמעות הפסיכולוגיות, התרבותיות והדתיות שיש לתהליך זה בשל ניתוקם של היהודים מהעולם החיצוני.

בשנינות יוצאת מגדר הרגיל הוא משרטט את כוח החיות של היהודים ואת רצונם להיאבק בגזירות השונות של הגרמנים, ותוך כדי כך מבטא את דעתו שבכך טמון סוד קיומו של העם היהודי.

לא נגזים אם נאמר שקפלן הוא למעשה אמן-העט אותו ייחל למצוא בגטו, וביומנו ניתן למצוא אין-ספור דוגמאות המחזקות טענה זו.

ככול שרבו ימי הגטו והפכו קשים יותר ויותר, כן הלכה והתחזקה תודעתו הציבורית-קולקטיבית של קפלן. בחודש ינואר 1941 כתב ביומנו: "...מרשות הרבים אני נכנס לרשות היחיד. מצרות הכלל לצרות הפרט, הלא הן צרותי אני. ואם תרצה, אין זה אלא פרט שללמד על הכלל כולו יצא. כי לא אני היחיד שצרות כאלה עברו על ראשו..." (69).

קפלן לוקח על עצמו את תפקיד המתעד והזועק לנוכח סבלם של יהודי הגטו. המציאות הקשה הופכת את הפרט לחלק בלתי נפרד מהציבור הנתון לגזירות הגרמנים, לרעב, למוות ולאובדן, הנישאים בסופו של דבר על גבו של הפרט. קול היחיד הופך לקול הציבור במסכת מאבק הקיום וההישרדות של תושבי הגטו.

לנוכח הקושי המתעצם בניהול חיים "תקינים" בגטו, הוא מעלה את השאלה: "...ספק נתגנב ללבי: אם יש בשעה זו רושמי רשומות בישראל? כל המושכים בשבט סופר רעבים ללחם וצמאים ללגימה בבית תמחוי של צדקה, נמקים בעוניים ומקוצר רוח וייסורים סרה מעליהם רוח קודשם. אין השלווה הנפשית וכישרון ההבעה כשאצבעותיך המחזיקות את העט נקפאות מקור והראש הולך סחרחר מחולשה גופנית שבאה מרעב..." (70).

מי יכול לכתוב בתנאים השוררים בגטו, הוא שואל, כיצד יכול אדם הנאבק על צורכי הקיום הבסיסיים ביותר לקחת לידיו הקפואות וגופו הגווע עט סופרים ולתאר את סבלם של בני האדם? ועל כך הוא משיב: "...ואף-על-פי-כן הבה ואנציח עובדות פעוטות, שאינן מעידות על חיינו בכל היקפם, אבל תמצא בהן כבואת חיים..." (71).

מצבו של הכותב לנוכח קשיי הקיום היומיומיים מצמצם את מרחב ההתייחסות שלו לתיאור ההכרחי בלבד, לכאורה, שמטרתו להמשיך ולשמור על צווי התיעוד למען הדורות הבאים.

הוא ממשוך ומתאר את החיים בגטו במושגים שהופכים קשים יותר ויותר: "החבל הולך ונהדק", "עננה פרושה על שמי הגטו", "החרב המעופפת שביד הרוצח אשר ממעל לראשו הולכת ויורדת", "עזובה, בודדה וגלמודה נלחמת יהדות פולניה על קיומה", "מיום ליום יחשך עולמנו יותר ויותר" (72).

ביולי 1942 נראה כי הייאוש ותחושת האבדון משתלטים עליו, והוא שב להרהר בסוגיית הכתיבה במישור דומה לזה שעסק בו עוד לפני סגירת הגטו, אלא שהפעם מעידה דרך התבטאותו על החוויות הקשות שנצרכו בנפשו במהלך התקופה: "...המאורעות הנוראים שטפוני; המעשים האימים הנעשים בגטו כל כך החרידוני, בלבלוני וערכבוני עד שאין לי שום יכולת, לא פיזית ולא רוחנית, ללכת בעקבות המאורעות ולהנציחם בעט סופרים. אין בפי מילים להביע מה שעובר עלינו מיום שהוכרז הגירוש ומשעה שהתחיל..." (73).

קפלן חי ונושם את האירועים שפוקדים את הגטו, וסבלו האישי קשור למצוקותיו של הציבור כולו. הוא נאבק בתחושת החידלון שקוראת לו להפסיק ולכתוב. בשביל מה? לאיזו תכלית? הוא שואל את עצמו ונסוג פעם נוספת לדיון פנימי בשאלת כישורי הכתיבה שלו (74). למרות הקושי המשיך קפלן לכתוב ובדף היומן הנושא את התאריך 4 באוגוסט 1942 רשם בשורת הסיום: "...אם יבוא קצי – יומני מה יהא עליו!" (75).

קפלן כתב מתוך מניע פנימי עמוק ביותר ומתוך הכרה שלרשימותיו יש ערך מעבר למקום ולזמן. הוא רצה להאמין שגם אם ילך לעולמו יביאו רשימותיו את סיפורו של קהילת יהודי וורשה בתקופת המלחמה לידיעתו של הציבור בעולם כולו, ולכן דאג למסור את יומנו באוגוסט 1942 לידי תלמידו וידידו, מיטק רובינשטיין, שהצליח להבריחו מחוץ לגבולות הגטו.

מרי ברג

היומן החמישי הוא יומנה של **מרי ברג** (נולדה בשנת 1924) והוא משתייך לקטגוריה של יומן נעורים.

משפחת ברג (Wattenberg) שכללה את מרי, אחותה ושני הוריה, ברחה מיד עם פרוץ המלחמה מלודז' לוורשה. באוקטובר חזרה המשפחה ללודז', אך מהר מאוד התברר כי הייתה זו טעות, לאחר שבדצמבר החרומו הגרמנים את החנות ודירת המשפחה. אביה של ברג ברח לחבל הכיבוש הרוסי בביאליסטוק ואילו האם והבנות עברו באותו חודש לוורשה, בזכות אזרחותה האמריקנית של האם. באפריל 1940 חזר האב לוורשה ועם הקמת הגטו עברה המשפחה להתגורר בתחמו. לאחר כשנתיים, בראשית 1943, יצאה ברג עם משפחתה את הגטו בדרכה לאמריקה, בזכות נתינותה של אמה, וכך ניצלה.

יומנה של ברג הפך במשך השנים לאחד היומנים המוכרים ביותר מגטו וורשה, הן בשל העובדה שהוא משרטט בצורה מקיפה את האירועים השונים שהיו נחלתם של יהודי הגטו, והן

בשל העובדה שנכתב על-ידי נערה צעירה, שניחנה בכישרון בלתי רגיל לחדור מבעד למעטה החיצוני של ההתרחשויות ולבטא את המהות העמוקה ביותר של חיי הפרט והציבור בתנאים המיוחדים של הגטו.

ברג החלה לכתוב ביומנה עוד לפני פרוץ המלחמה, אבל כאשר החלו הפצצות חיל האוויר הגרמני על לודז', והיא בת 15 בלבד, הרגישה בחושיה המחודדים כי משהו שונה עומד לקרות, וכך כתבה ב-10 באוקטובר 1939: "היום מלאו לי 15 שנה. אני חשה עצמי זקנה מאוד וגלמודה מאוד, אף שבני משפחתי השתדלו בכול יכולתם לשוות לי יום אווירת חג הולדת אמיתי... זה זמן כה רב לא כתבתי ביומני, שאני תמהה, כיצד אוכל לתאר כיאות את כול שהתרחש. אולם עתה היא השעה לשוב ולחדשו. בין כה וכה מבלה אני את עיקר ימי בבית, מיראה לצאת אל הרחוב: הגרמנים שליטים בעיר" (76).

אין ספק שהמציאות הטראומתית שנוצרה בשל הכיבוש הגרמני דחפה אותה לשוב ולכתוב ביומנה ולמרות שהדבר לא נאמר במפורש, הרי שניתן להסיק כי חשה צורך להתמודד עם מצוקות הנפש שהתעוררו בשל מצב המלחמה.

מעיון בדברים שכתבה כבר בשלב זה, עולה כי ברג חשה במציאות החדשה ההולכת ומתהווה סביבה והיא מתחילה לכתוב בסגנון המשלב בין רגשותיה וחוויותיה האישיות, לבין התייחסות לאירועים רחבים יותר (77). צורת כתיבה זו מקבלת ביטוי מרכזי יותר ביומנה ככול שימיי המלחמה נמשכים ועמם גוברים הסבל, המצוקות והמראות הקשים שלהם היא עדה.

ב-15 בנובמבר 1940 כותבת ברג על תהליך בידודם של היהודים ועל ההתקדמות שחלה בבניית החומות סביב הגטו (78). שבוע לאחר מכן היא כבר מציינת שהיהודים הכלואים בגטו מנסים להבין מה כוונתם האמיתית של הנאצים, כיצד יוכלו להשיג מזון בתנאי הפרדה מהצד "הארי" ואולי, כך היא כותבת "...לאחר הכול, יהא לנו הדבר לטובה, אולי ישאירונו מעתה לנפשנו?" (79).

בהמשך מתחילה ברג לתאר את חיי היום-יום בגטו, את בעיות הבידוד, המחסור והניסיונות להשיג מזון, ההברחה ודרישתם של הגרמנים מהיודנראט לטפל בבעיה זו, הקמת המשטרה היהודית בגטו, הניסיון להמשיך ולקיים תרבות יהודית בגטו הסגור, אכזריות הגרמנים כלפי היהודים והתארגנותם של בני נוער יהודים כדי להמשיך בפעילות חברתית ואחרת בתנאים החדשים (80).

כישרונה הספרותי ורגשותה של ברג משתקפים מרוב דפי היומן, ודוגמה אחת מני רבות לכך מצויה בדברים שכתבה ב-5 בפברואר 1941, כאשר התייחסה לבעיית הרעב הקשה ששרר בגטו: "...מספרם של 'חולמי הלחם' מתרבה והולך ברחובות הגטו. עיניהם כסויות בערפילי עולמות אחרים. יושבים הם, כרגיל, לנוכח חנות מכולת, אולם עיניהם כבר אינן רואות את הכיכרות שמעבר לזוגית, המונחות כאילו במרחקי שמיים נכספים ובלתי מושגים..." (81).

"חולמי הלחם", גוועים ברעב, מתים ברחובות, לא רק בשל הרעב, אלא גם בגלל שיש בגטו לחם, אך הם אינם יכולים להשיגו. ברג רואה ומרגישה את מצוקות הזולת ומשכילה לתאר את המדרג החברתי-כלכלי של יושבי הגטו, שבו עניים מרודים חסרי כול וגם שכבה של בעלי אמצעים. היא מבטאת לא רק את הרעב והמוות, אלא גם את התמוטטותן של המסגרות הקהילתיות המסורתיות, על מוסדות העזרה והסיוע, בתי התמחוי וקופות הצדקה.

כך הופכים "חולמי הלחם" של ברג לא רק לאותם צללי אדם הגוועים ברחוב, אלא לציבור היהודי כולו שמאורעות הזמן והשעה מוטטו את עולמו.

התיאורים הכלליים של מציאות החיים בגטו נכתבים בדרך כלל מנקודת מבט אישית, של התבוננות מבעד לחלון הדירה בה מתגוררת המשפחה, מגג הבניין, מהמדרכה ברחוב בה היא פוסעת לבדה או עם חברה, ממושבי תיאטרון "פמינה", מכיסא התלמידה המציירת מודל של נערה בת 11 הגוועת ברעב ועוד ועוד. כתיבתה מתבססת לרוב על ההתרחשויות שלהן הייתה עדה. יחד עם זאת, היא מצליחה לחרוג מעבר לפרספקטיבה המצומצמת של תיאור האירוע עצמו, כאשר עושר כתיבתה מצליח לסלול בפני הקורא דרך להבנה עמוקה ורחבה של מציאות החיים בגטו.

ביומן אין כמעט התבטאויות הקשורות למהות הכתיבה ומטרותיה, כפי שברג תפשה אותן, להוציא את התייחסותה לגבי שאלת יכולתה לתאר את ההתרחשויות, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בתחילת המלחמה, ובמשפטי הסיום של היומן, אותם כתבה כאשר הייתה כבר בדרכה לאמריקה, ובהם נדון בהמשך. בין לבין אנו מוצאים התייחסות מעניינת, היכולה להעיד על הדרך שבה תפשה, בחודש יולי 1941, את העברת סיפורו של הגטו לידיעת העולם.

באופן ספציפי נכתבו הדברים לאחר שהייתה עדה באופן ישיר למחזה קשה שהתרחש ברחוב שיינה (שנחשב טוב יותר לעומת רחוב גז'יבובסקה, שבו היו הגוועים ברעב ממתנינים למותם), במהלכו התמוטטה אישה בגיל העמידה בשל תשישות, רעב וחולי, כאשר העוברים והשבים ברחוב העדיפו להתעלם ממנה ולא באו לעזרתה.

וכך כתבה: "...אייכם, כתבי חוץ? מדוע אינכם באים הנה, לראות כול זאת ולבשר לעולם את חזותו של הגטו? ייתכן שאתם חוששים לתיאבונכם, לבל ייפגם חלילה. או שמא מסתפקים אתם בהודעות הנאציות, כי היהודים סוגרו בגטו, רק כדי להגן על האוכלוסייה ה"ארית" מפני מגפות וזוהמה..." (82).

בדיאלוג הפנימי שהיא מקיימת בדפי יומנה מייחסת ברג חשיבות להעברת תמונת המציאות הקשה השוררת בגטו מחוץ לחומותיו, אבל כדאי לשים לב שהיא מדברת על עיתונאים שיגיעו לתוך הגטו מבחוץ, ולא על אפשרות של דיווח מהגטו, כלומר, של אנשי הגטו לעולם הנמצא מחוצה לו. ההבדל אינו רק סמנטי והוא מבטא לדעתי שתי נקודות מרכזיות:

הראשונה, שהכותבת חשה שעולמה – עולם הגטו – מצוי במצור שלא ניתן לפרוץ אותו

מבפנים החוצה.

זוהי קודם כול הכרה בנוכחות הפיזית המאיימת של הגרמנים בתוך הגטו, וביטוי לתחושת המחנק המלווה אותה מדי יום. יחד עם זאת, ניכרת כאן גם הבנה שמעבר לחומות הגטו יש מציאות אחרת וטובה יותר. לכן, חשוב שהמשתייכים לעולם הזה ידעו על המתרחש בגטו וכמובן מאליו, יסייעו לאוכלוסייתו.

הנקודה השנייה קשורה להשפעה שיש להבנת המציאות של ברג – כפי שהיא משתקפת בכתיבתה – על סגנון הביטוי והתוכן של היומן.

כתיבתה של ברג מתבססת על התרשמויות אישיות וחוויות פרטיות, חלקן אף אינטימיות ביותר, ללא כול ניסיון ויומרות לשלב בה חומר תיעודי ממקורות אחרים, מעבר למראות ולידיעות שאליהם היא נחשפת במסכת חייה בגטו. תיאוריה על ההתרחשויות בגטו נכתבים, אם כן, מנקודת מבט אישית, לה שותפים במקרים מסוימים האנשים הקרובים אליה ביותר: חבר, בני משפחה וידידים, המהווים חלק בלתי נפרד מעולמה. היא אמנם חשה זקנה, אבל לאמיתו של דבר מדובר בנערה הנמצאת בשלבי ההתבגרות. לעיתים מתקבל הרושם שהיא זקוקה לנוכחותם התומכת של האנשים הקרובים לה, במיוחד כאשר היא מתארת אירועים ומצבים טעונים במיוחד. בדרך זו נחשפת לפנינו לא רק איכותה כאדם, אלא בעיקר משמעותה של חוויית הקיום הקולקטיבית של אוכלוסיית הגטו.

תקופת חייה בגטו הגיעה לסיימה המפתיע ב-18 בינואר 1943, כאמור, בזכות אזרחותה האמריקנית של אמה ונכונות הגרמנים לשחרר מהגטו חלק מבעלי הדרכונים הזרים. לאחר שהות בכלא הפאואק הידוע לשמצה, הוסעה ברג לפנות בוקר לאזור כיכר השילוחים (האומשלגפלאץ) של הגטו, שם עלתה על רכבת שלקחה אותה אל החופש.

הדרך שבה תיארה ברג ביומנה את הנסיעה האחרונה ברכב גרמני ברחובות הגטו, מבטאת את יכולתה ואיכותה ככותבת העושה שימוש במשפטים פשוטים, ללא תחכום מיוחד, לחדור ללב ליבה של הסיטואציה בה היא נמצאת. וכך כתבה: "...זו לנו פעם אחרונה ברחובות הגטו. חושך שרר מסביב. רק להבות נמוכות הבהבו בתנורים המוצבים ליד עמדות הזקיפים. גרוני נחנק ברמעות משחלפנו על פני רחוב לשנו. מה רב היה הדם היהודי שנספג במרצפותיו..." (83).

בכמה משפטים בודדים מצליחה ברג לצרף אותנו לנסיעתה האחרונה ברחובות הגטו תוך הזדהות עמה, והרצון הטבוע בנו (כנראה) למצוא בכול דבר רע, סוף טוב. הסיטואציה המתוארת היא ממשית, אבל יש בה גם יסוד דמיוני ואפילו משיחי ביחס לתקוותיהם ומאוייהם של תושבי הגטו, שייחלו אף הם להצלה בלתי הגיונית כמו זו שזכתה לה, וברג לא מתעלמת מכך. היא מבהירה היטב שהגטו ממשיך להתקיים גם לאחר לכתה, הזקיפים עדיין עומדים על משמרתם ובבתים החשוכים ספונים אלפי יהודים שגורלם נחרץ.

ב-15 ביוני 1943, כאשר הוחזקה במחנה מעבר בויטאל (צרפת) לפני יציאתה לאמריקה, כתבה מרי ברג ביומנה: זמן רב כל-כך כתבתי ביומני. מה טובה תצמח מכתובה זו? מי המעוניין בדפי אלה? פעמים אחדות החלטתי לשרפם, אך קול פנימי מנע בעדי מעשות כן... (84).

על אף השאלות הללו, היא כותבת במשפטי הסיום של היומן כי היא מבטיחה לחבריה שנשארו בגטו כי תחזור ותספר לכולם על הסבל, המאבק, אובדן יקיריה, וכי תתבע נקם ושילם (85).

יומנה של ברג נכתב על רצף השנים של ימי נעוריה ובגרותה, בהם שזורים אירועים וחוויות שעברו עליה במלחמה ובתקופה בה נמצאה עם משפחתה בגטו וורשה. כתיבת היומן נובעת מעל הכול מהצורך האישי שלה לקיים שיח פנימי של שיתוף, לחלוק חוויות, למצוא משען ומזור. היומן עבודה הוא ידיד נפש אינטימי, בעזרתו ובשבילו היא מצליחה לגייס מצד אחד את הכוחות והיכולת להמשיך ולחיות את היומיום האכזרי של הגטו, ומצד שני לשמור על מידה של ריחוק המאפשרת לה לעלות על הכתב את חוויותיה. שאלת התיעוד ההיסטורי אינה המניע לכתיבתה, אבל דווקא בשל כך, וללא כוונה מראש, היא מאפשרת לנו הצצה נדירה לתוך עולם אישי, פרטי ואינטימי של חיי נערה-אישה בגטו וורשה.

סיכום

נרטיב מרכזי שמטרתו לתחום את גבולות המחקר, השיח החברתי והעשייה החינוכית, עלול לגרום להסתכלות ולהבנה הומוגניים-קולקטיביים ונעדרי ביקורת פלורליסטית. הצגת ההיסטוריה של גטו וורשה דרך הפרספקטיבה של מרדכי אנילביץ' וחבריו למרד כאתוס מכונן, הורידה למשך תקופה ארוכה מעין "מסך ברזל" מדומיין, שמנע לא רק דיון ביקורתי (עם כל הענווה של דיון רטרופקטיבי באירוע בעייתי ומורכב) בגורלה של האוכלוסייה היהודית הבלתי לוחמת, שהייתה צפונה בימי המרד בבונקרים ובתעלות הביוב ובעטיו הושמדה כמעט כליל, אלא גם הביא להתעלמות כמעט מוחלטת מקולותיהם של בני נוער, נשים וגברים שהיוו את רוב תושבי הגטו. כתוצאה מכך, התקבלה תמונה חלקית בלבד על ימי הגטו וחיי הציבור והפרט בו.

הקריאה ביומנים שנכתבו בגטו ושרדו את התקופה, מאפשרת לנו לצאת לדרך אחרת ושונה, יחד עם כותביהם, ולחצות את גבולותיו המדומיניים של "מסך הברזל". למרות שחלק מכותבי היומנים החלו לרשום את דבריהם עוד לפני המלחמה, ברור שמהיום בו המלחמה פרצה ולאחר שנפגשו עם מראותיה ומוראותיה, הם חשו כי עוצמת האירועים חורגת מעבר לכול מה שהיה מוכר וידוע להם בעבר. בין אם הפליגו בתיאורים, בפרשנויות או בחשיפת רגשותיהם, ובין אם רשמו את הדברים בצורה עובדתית "יבשה" והמעטו בביטוי אישי, ניתן ללמוד מהיומנים לא רק על אירועי התקופה, אלא גם על הכותבים עצמם.

ברמת ההתייחסות הכללית ניתן לומר כי כתיבת היומנים בתוך הגטו הוורשאי, על התנאים האנושיים, הפסיכולוגיים, הפיזיים והכלכליים הקשים ששררו בו, מעידה יותר מכול על כך שהיו אנשים שחשו צורך עז להעלות על הכתב אירועים והתרחשויות שלהם היו עדים (באופן ישיר או עקיף), בשל סיבות שונות.

אצל לוי, קפלן וברג הדברים ברורים ומפורשים יותר, והם עולים באופן ישיר מניתוח התוכן של היומנים. שלושתם מגיבים, מתארים, מסבירים ומנתחים את ההתרחשויות, כול אחד בדרכו, ובתוך כך חושפים את מעורבותם הרגשית ומעידים על הצורך האישי שלהם לקיים שיח אישי עם יומניהם.

לוי, המורה ואיש החינוך, כותב מתוך מעורבות נפשית עמוקה במה שמתרחש סביבו. הוא מסוגל להזדהות עם סבלם של אחיו היהודים מצד אחד, ועם צרתם של הצוענים המובלים חסרי כול לגטו מצד שני. כמי שהשתייך להנהלה המצומצמת של אנשי "עונג שבת", אין ספק שלוי זדהה עם חשיבות התיעוד ההיסטורי והדבר מקבל ביטוי ברשימותיו, אבל יש לו גם צורך פנימי חזק להתמודד עם המשא הכבד של הימים הקשים, והכתיבה מסייעת לו בכך.

קפלן, גם הוא מורה ואיש חינוך, מרבה להדגיש ברשימותיו את הסבל, הכאב והאובדן, ולא במקרה נקרא יומנו "מגילת ייסורין". לדידו, סבלו של הכלל מהווה חלק בלתי נפרד מסבלו של הפרט ומסבלו שלו, אותו הוא מעלה על הכתב. למרות הקושי העולה מרשימותיו הוא אינו נסגר בד' אמות ומרבה להתייחס, לצד התיאורים המתרכזים במערך החיים של הגטו, בנושאים מדיניים, צבאיים ופוליטיים ובכך מלמדנו שמעבר למאבק ההישרדות היומיומי, היו בין יושבי הגטו גם כאלה שעקבו בדריכות אחר האירועים וההתפתחויות בזירה הבין-לאומית מתוך תקווה לסיום המלחמה.

יומניהם של לוי וקפלן מייצגים כותבים בוגרים ובעלי השכלה, שתחום עיסוקם עוד לפני המלחמה חידד קרוב לוודאי את רגישותם ביחס לבני אדם והעניק להם את הכלים להעלות על הכתב את רשמיהם. יתר על כן, שניהם פעלו עוד לפני המלחמה במסגרות שונות שהיו קשורות לתנועה הציונית, ובין היתר ביקרו בארץ-ישראל והכירו היטב את ההיסטוריה היהודית. כול אלה העניקו לכתיבתם פרספקטיבה רחבה, שביטאה לא רק את המתרחש בלב ליבו של הגטו הוורשאי, אלא גם את יחסם של יהודי הגטו לאירועים ותהליכים שהתרחשו מחוצה לו. ניתן לקבוע, אם כן, שבנוסף למימד של כתיבה הנובעת מצורך אישי, ראו שניהם את ימי הגטו כחלק בלתי נפרד מההיסטוריה היהודית, אותה האמינו כי צריך לכתוב ולשמר למען הדורות הבאים.

יומנה של מרי ברג שונה מיומניהם של לוי וקפלן. קודם כול, בשל העובדה שכתבה אותו נערה צעירה, שניסיון חייה, השכלתה ועיסוקה היו שונים מאלה של המבוגרים ממנה. ברג, שמלאו לה 15 שנה ביום פרוץ המלחמה, אמנם מעידה על עצמה שהיא אישה זקנה, אבל סגנון

כתיבתה אישי ואינטימי יותר משל השאר, והדבר מעיד על הצורך הרגשי שהכתיבה מילאה אצלה. כנערה מתבגרת היא מתבוננת באירועים השונים, ולמרות שמדי פעם היא מתייחסת גם לנושאים לא אישיים, שעניינם בגורלו של הציבור היהודי בגטו, היא אינה עוסקת בפרשנות או בביקורת ומסתפקת בתיאורים כללים בלבד.

ברג ניחנה בכישרון כתיבה, ברגישות אנושית וביכולת הבחנה מעמיקה מעל למוצק בקרב בני גילה, ולמרות שאינה כותבת למען העתיד, היא מתעדת את ההווה בצורה מיוחדת, המשלבת בין הסתכלות צעירה ורעננה להבנה בוגרת של מציאות חיים יוצאת דופן מכול בחינה אפשרית. בהשוואה לכותבים הללו מהוות רשימותיו של רינגלבלום מפעל תיעודי בפני עצמו, המאופיין בפרספקטיבה רחבה של התבוננות על האירועים ותפישה קונצפטואלית באשר לדרך שבה יש להעלות את הדברים על הכתב. רינגלבלום מייחס, מצד אחד, חשיבות לתיעוד מפורט הקשור לאירועים ספציפיים עמם יש לו קשר ישיר, או כאלה ששמע עליהם, ומצד שני, משלב בכתיבתו חומר תיעודי שאסף כמעט ככול תחום אפשרי וממקורות מגוונים.

יומנו האישי מיועד, להבנתי, לשימור האירועים בזיכרונו. באמצעות הכתיבה הוא מקפא ומנציח את ההתרחשויות במטרה לעשות בהם שימוש מאוחר יותר, לאחר שהמלחמה תסתיים. הוא נמנע במכוון מדברי פרשנות וביקורת, ועל אחת כמה וכמה מחשיפת הגיגי ליבו, סגנון שעולה בקנה אחד עם תפישת התיעוד שהנהיג בארכיון "עונג שבת". לפי תפישה זו, יש לרשום את האירועים וההתרחשויות בדיוק אובייקטיבי, ככל שהדבר ניתן, כדי לאפשר להיסטוריון בעתיד להפיק את מירב התועלת מהחומר הגולמי. כלומר, מהעובדות עצמן ולא מדברי הפרשנות וההסברים של הכותבים.

רינגלבלום, שביקש גם מחבריו לרשום יומנים אישיים כחלק ממסגרת התיעוד של "עונג שבת", מצא את דרכו הייחודית להתמודד ברמה האישית והציבורית עם קשיי השעה והזמן באמצעות התיעוד והכתיבה. אלה העניקו משמעות לעשייתו בהווה, ובעזרתם הניח את התשתית לעבודתו כהיסטוריון בעתיד.

יומנו של צ'רניאקוב מתעד מספר עצום של אירועים, התרחשויות ופעילויות ציבוריות בהם נטל חלק בתוקף תפקידו כראש היודנראט, אך מכיוון שנמנע מלחשוף את מחשבותיו ורגשותיו, ניתן לעמוד על יחסו לניהול היומן על סמך שתי עובדות מרכזיות. האחת קשורה לתוכן, החוזר על עצמו ועניינו בסדר היום של צ'רניאקוב והנושאים בהם טיפל, והאחרת, לעקביות היומיומית שבה נהג לרשום ביומנו.

התוכן, שנרשם מפרספקטיבה של עשייה, מנקודת מבטו של ממלא הפקודות וההוראות של השליטים, משרטט לפנינו את תמונת התנהלותו של הגטו מזווית שלא הייתה גלויה לשאר כותבי היומנים ולאנשים נוספים (פרט אולי לחלק מאנשי היודנראט, וגם להם באופן חלקי בלבד).

כמי שניחן בחושים פוליטיים מחודדים, בשל עיסוקו בענייני ציבור עוד לפני המלחמה, הבין צ'רניאקוב כי רק הוא יכול לתעד את פועלו בתקופה מיוחדת, זו שהעלתה על סדר היום את הדילמות הקשות ביותר של רעב, חולי, חיים ומוות, חידלון והמשכיות. הוא ידע שעל-אף חוסר יכולתם של יהודי הגטו לבקרו בפומבי, הרי שמעשיו נשפטים לטוב ולרע והיומן עשוי להיות לו סניגור בכוא העת. אולי חשב לתומו שביום מהימים יכתוב את זיכרונותיו.

העקביות שביומן יכולה להעיד על כך שייחס חשיבות רבה לרישום מדויק, מסודר ורציף של העניינים השונים בהם היה מעורב, לנוכח חוסר הוודאות הקיומית שבה חי וניהל את ענייני הגטו, וייתכן שגם חש צורך נפשי לפרוק את קשיי ימיו באמצעות הכתיבה, בבחינת משענת של נחמה פורתא. לצ'רניאקוב היה ברור מדוע כתב יומן, ובין אם נעריך נכונה את כוונותיו או לא, אין הדבר משנה את העובדה שהותיר אחריו עדות מיוחדת במינה, השופכת אור על התפקיד שמילא בגטו וורשה.

בגטו וורשה, כמו גם באינספור מקומות אחרים אליהם הגיעה המלחמה, נכתבו יומנים על-ידי יהודים ולא יהודים, בהיקף שלא נדע כנראה לעולם. המעט ששרד באופן יחסי, ראוי לקריאה ולמחקר נוספים, שישפכו אור על חייהם של בני אדם רבים, בצלה של אחת התקופות האפלות ביותר של ההיסטוריה האנושית.

מקורות והערות

1. גוטמן ישראל, קרמיש יוסף, שחם ישראל (מבואות, עריכה הערות), עמנואל רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, חלק א', יד ושם, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 386-387 (להלן: רינגלבלום).
2. ראו: מאמרה של טק נחמה, "עמנואל רינגלבלום ההיסטוריון העלום", ילקוט מורשת, גיליון 75, אפריל 2002, מורשת, חידקל, תל-אביב, עמ' 65-79. על רינגלבלום ראו גם: גוטמן ישראל (עורך), האנציקלופדיה של השואה, כרך ה', יד ושם, ספרית פועלים, תל-אביב, 1990, עמ' 1163-1164. (להלן: האנציקלופדיה של השואה).
3. האנציקלופדיה של השואה, כרך ג', עמ' 564.
4. שטאובר רוני, הלקח לדור, א.מ.ן, ירושלים, 2000, עמ' 188-193.
5. נתן עק (עקרונות), התועים בדרכי המוות, ירושלים תש"ך, עמ' 243. (להלן: עק).
6. על המשמר, 12 באפריל 1953.
7. עק, עמ' 247.
8. פירר רות, סוכנים של הלקח, הקיבוץ המאוחד, ת"א, 1989, עמ' 25.
9. אבן-שושן אברהם, המלון העברי המרכזי, קרית ספר, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 286.
10. האנציקלופדיה של השואה, כרך ג', עמ' 564-565. לדיון בנושא היומנים שנכתבו בגטאות ובמחנות ראו גם: ברל מארק, "על יומני הגטאות והמחנות", בתוך: קפלן, חיים אהרון, מגילת יסורין, יומן גטו ורשה, 1 בספטמבר 1939-4 באוגוסט 1942, עם עובד, תל-אביב, תשכ"ו, עמ' כ'-כ"ח. ברל מארק טוען כי ההבדל המרכזי בין יומן לזיכרונות הוא קודם כול בכך שיומן נכתב בעת המאורעות עצמם – בגטו, במחנה, ביער או בצד ה"ארי", בעוד שזיכרונות נכתבים בדיעבד, לאחר מעשה, במרחק של זמן, שם, עמ' כ.
11. רינגלבלום, ראו הערה מס' 1.

12. בלומנטל נחמן, טרטקובר אריה, עק נתן, קרמיש יוסף (עורכים), אדם צ'רניאקוב, יומן גטו וארשא, יד ושם, ירושלים, תשכ"ט (להלן: צ'רניאקוב).
13. שר צבי (עריכה והערות), אברהם לוי, מפנקסו של המורה מיהודיה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 1969 (להלן: לוי).
14. קפלן, חיים אהרון, מגילת יסורין, יומן גטו ורשה 1 בספטמבר 1939 - 4 באוגוסט 1942, עם עובד, יד ושם, ירושלים, תשכ"ו (להלן: קפלן).
15. האזרחי יהודה (תרגום), גטו ורשה, יומנה של מרי ברג, נ' טברסקי, תל-אביב, תש"ו. (להלן: ברג). בישראל יצא היומן לאור רק פעם אחת. מחוץ לישראל יצא היומן לאור בשנים: 1944 מהדורה ראשונה בארה"ב בידיש, 1945 באנגלית, 1947 בצרפתית, 1983 בפולנית, 1990 בהונגרית, 2006 באנגלית [הוצאת אוקספורד], 2009 באנגלית, 2010 באיטלקית.
- יומנה של מרי ברג:** יומנה של ברג נכתב בימי המלחמה על אדמת פולין. עם הגיעה לארה"ב, נוצר קשר בינה לבין שניידרמן (S.L. Shneiderman), עיתונאי יידישאי שברח גם הוא מפולין. במהדורה הפולנית של היומן שיצאה לאור בשנת 1983 כתב שניידרמן על אופי עריכת היומן:
- In a state of Awe I read the tiny letters on the densely written pages of her [Berg, R.O] notebooks. Afraid that the books might some day fall into the hands of Nazis, Mary wrote her notes in her own form of shorthand, using only initials for the people whose names she mentioned. She never used the word 'Nazi'. Instead, she wrote 'they' - ראו: מבוא לספרה של ברג. נכתב על-ידי העורכת פרופ' סוזן פנטליון: Susan Pentlin, Mary Berg's Warsaw Ghetto: A Diary
- ההקדמה לספרה של ברג ניתנת לקריאה באתר: <http://maryberg.oneworld-publications.com/introduction.htm>
- ראו גם מאמר נוסף של Susan Pentlin על מרי ברג: <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Noar/MinhelethPolin/pinkas/warsaw.pdf>
- במהלך העבודה המשותפת של ברג ושניידרמן, הוא ביקש ממנה להסביר עניינים שונים כדי שיהיו ברורים לקורא האמריקני. (ראה: שם, שם). Susan Lee Pentlin, Central Missouri State University, הגדרה אפשרית נוספת של 'יומן זיכרונות' בשל העובדה שברג העלתה חלק מזיכרונותיה על הכתב בדיעבד. למרות הוויכוח על היומן, הרי שרבים עשו בו שימוש, ראו למשל: פרופ' דליה, "ילדים ונוער בתקופת השואה, סוגיות נבחרות וקווים למחקר", השואה: זיכרון והיסטוריה, שמואל אלמוג, דניאל בלטמן, דוד בנקיר, דליה עופר (עורכים), יד ושם, ירושלים, 2001, עמ' 1-35.
- [ברצוני להודות לפרופ' דליה עפר על עזרתה האדיבה].
- לדעתי, למרות שהיומן עבר עריכה משותפת של ברג ושניידרמן בשנת 1944, הרי שהכתוב בו אותנטי הן ביחס לחוויותיה, רשמיה וזיכרונותיה האישיים של ברג והן ביחס לתקופה עצמה.
- Shneiderman, S.L. (2007). The Diary of Mary Berg, New Edition Prepared By Susan Lee Pentlin, Oxford, England: Oneworld Oxford, Preface By Shneiderman to 1945 Edition. pp.xi-xiii. Introduction By Susan Pentlin, pp.xv-xxxii.
- על היומנים השונים הנדונים בעבודה זאת ראה אינפורמציה נוספת בנספח לעבודה – יומני הגטו, עמ' 28.
16. על המחקר האיכותי ראו: צבר בן-יהושע נ', המחקר האיכותי, מודן, תל-אביב, 1999.
17. ראו: ניסוח שאלותיו של לאסוול – Lasswel, H. D. (1965). Detection: Propaganda Detection and the Courts, in Harold D.Lasswell Et Al., The Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics, Cambridge, Mass.: MIT Press.
18. בנושא ניתוח תוכן ויחידות הרישום הכלולות בו ראו: Berelson, B. (1952). Content Analysis in Communication Research, Glencoe, IL.: Free Press.
- באותו הקשר נציין כי בשל מגבלות ברורות, אין בכונתי להציג את מלוא היקפם של הפרטים, התיאורים

- העובדות המופיעים ביומנים השונים, ולפיכך אסתפק בניתוח מדגמי של קטעים היכולים להבהיר את הסוגיות שבמרכזו של הדיון.
19. גוטמן ישראל, יהודי ורשה 1939-1943, גטו, מחתרת, מרד, האוניברסיטה העברית, יד ושם, ספרית פועלים, תל-אביב, 1977, עמ' 15. (להלן: גוטמן) לתיאור מפורט ומקוצר של קהילת ורשה היהודית לדורותיה ראו: ריטוב ישראל, קהילת ורשה, משרד החינוך, בית-לוחמי הגטאות, חדקל, תל-אביב, 1971. בנושא תולדותיהם של יהודי פולין קיימת ספרות מחקרית רחבה וכוללת, נציין רק את שני קבצי מחקרים מהחשובים שבהם: הראשון הנו: ברטל ישראל, גוטמן ישראל (עורכים), קיום ושבר, יהודי פולין לדורותיהם, מרכז זלמן שזר, ירושלים, 1997. קובץ זה עניינו בהיסטוריה של יהודי פולין. השני: ברטל ישראל, גוטמן ישראל (עורכים), קיום ושבר, יהודי פולין לדורותיהם, מרכז זלמן שזר, ירושלים, 2001. קובץ זה עניינו בחברה, תרבות ולאומיות של יהודי פולין.
 20. האנציקלופדיה של השואה, כרך ד', עמ' 940-941.
 21. גוטמן, עמ' 19-27.
 22. שם, עמ' 65-66.
 23. שם, עמ' 78.
 24. האנציקלופדיה של השואה, כרך ב', עמ' 460-461.
 25. גוטמן, עמ' 79-83.
 26. נצר שלמה, "הכתיבה למען ההיסטוריה בימי השואה ובשנים הראשונות אחריה", בשביל הזיכרון, יד ושם, ירושלים, גיליון 34, ספטמבר-אוקטובר 1999, עמ' 4-5.
 27. רינגלבלום, כרך א', עמ' ז-י. על גירוש זבונשין ראו: גלברט דן, "מזבונשין לארץ-ישראל", ילקוט מורשת, ב', אייר תשכ"ד, עמ' 32-45.
 28. רינגלבלום, כרך א', עמ' י.
 29. למידע מתומצת על ארכיון "עונג שבת" ראו: האנציקלופדיה של השואה, כרך ד', עמ' 920-923.
 30. רינגלבלום, כרך א', 20-19 בנובמבר 1940, עמ' 186.
 31. שם, 19-20 בנובמבר 1940, עמ' 186-190.
 32. שם, 19-20 בנובמבר 1940, עמ' 189.
 33. ראוי להדגיש כי רינגלבלום החל לאסוף חומר ולכתוב על גורלם של יהודי פולין, ובכלל זה של יהודי ורשה, עוד לפני סגירת הגטו בוורשה.
 34. רינגלבלום, כרך א', 26-27 בנובמבר 1940, עמ' 195.
 35. שם, שם.
 36. שם, 12-14 בדצמבר 1940, עמ' 206.
 37. ראו לדוגמה: רינגלבלום, כרך א', 15-20 בדצמבר 1940 — התייחסות לשמות מועמדים לממשלה הפולנית, עמ' 209, ונושא שיתוף הפעולה בין יהודים לפולנים בתחום הברחות המזון לגטו, עמ' 210.
 38. שם, סוף 1940, עמ' 222.
 39. שם, 26 באוגוסט 1941, עמ' 303.
 40. שם, ספטמבר 1941, עמ' 310.
 41. שם, ינואר 1942, עמ' 347-348.
 42. שם, 19 במאי 1942, עמ' 365. בהמשך היומן הוא כותב שהיסטוריון העתיד יצטרך להקדיש דף הולם לאישה היהודייה במלחמה, ראו: שם, 10 ביוני 1942, עמ' 380.
 43. שם, 23 במאי 1942, עמ' 367. אין ספק כי אנשי תנועות הנוער, ובכלל זה אנילביץ' ואנשי השומר הצעיר, השאירו את רישומם על אנשי הגטו ובכלל זה על רינגלבלום וחבריו ל"עונג שבת". לימים הם יתפסו את המקום המרכזי באתוס הנבחר של ימי המרד. יש לציין שרק בשנים האחרונות החל עיסוק מחקרי בשאלת המרד והגופים שלקחו בו חלק, כמו ארגון אצ"י, שמקומו נפקד מהנרטיב המרכזי.
- ראו: ארנס משה, דגלים מעל לגטו, משכל-ידיעות ספרים, תל-אביב, 2009, והוויכוח מעל דפי העיתונות על סיפרו של ארנס: בלטמן דניאל, "אינם מסוגלים לחיות ואינם מסוגלים למות", הארץ, 22.4.2009 ותגובתו

- של ארנס: "תגובות לרשימתו של דניאל בלטמן", הארץ, 6.5.2009.
- ראו גם: לוי איתמר, לן שלומית, הקרב האחרון, ידיעות אחרונות, תל-אביב, 2009. מחקר חדש השופך אור על התייחסותו של סקטור [קיבוץ] ספציפי בחברה הישראלית, גם ביחס לנושא המרד והנצחתו הינו ספרו של: באלף מיכה, קול שלא נאלם, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 2008.
44. רינגלבלום, כרך א', 10 ביוני 1942, עמ' 378-379.
45. שם, יוני 1942 [ללא ציון התאריך המדויק], עמ' 389. מוסא דאג על-שם הרומן של פרנץ ורפל, ארבעים יום של מוסא דאג, המתאר את רצח המיעוט הארמני בתורכיה, על-ידי התורכים בשנת 1915.
46. שם, 15 בדצמבר 1942, עמ' 444.
47. צ'רניאקוב, מתוך הקדמתו של יוסף קרמיש ליומן, עמ' ז-כ"ט. ראו גם: האנציקלופדיה של השואה, כרך ד', עמ' 1051-1053.
48. צ'רניאקוב, מתוך הקדמתו של יוסף קרמיש ליומן, עמ' ח.
49. שם, 29.11.1940, עמ' 168.
50. שם, עמ' 173-216.
51. שם, 23.8.1941, עמ' 217.
52. שם, 23.6.1942, עמ' 312.
53. שם, 14.6.1942, עמ' 310.
54. ראו: לוי, (הקדמה של שני צבי ובה פרטים על בית-הספר "יהודיה"), עמ' 5-8.
55. שם, (מתוך ההקדמה), עמ' 14-18.
56. שם, מ-26 במארכס 10-1942 במאי 1942, עמ' 21-29.
57. שם, 12 במאי, 1942, עמ' 29.
58. שם, 17 במאי 1942, עמ' 34.
59. שם, 3 ביוני 1942, עמ' 68.
60. שם, 5 ביוני 1942, עמ' 70.
61. שם, 30 במאי 1942, עמ' 61.
62. שם, 6 ביוני 1942, עמ' 71. בהמשך היומן מתאר לוי ישיבה של חברי "עונג שבת" שהתקיימה ב-29 ביולי 1942, בימי הגירוש הגדול מהגטו, במהלכה דנו הנוכחים על העברת הארכיון לידי איוו"א ועל סוגיית הבעלות עליו, אם כולם ימותו. ראו: שם, 29 ביולי 1942, עמ' 92.
63. שם, 12 באוגוסט 1942, עמ' 102.
64. קפלן, עמ' ה-יא. האנציקלופדיה של השואה, כרך ה, עמ' 1104.
65. קפלן, 26 ביולי 1942, עמ' 546-547.
66. שם, 26 ביולי 1942, עמ' 547.
67. שם, 17.5.1940, עמ' 367.
68. שם, 26.7.1940, עמ' 417.
69. שם, 8.1.1941, עמ' 423.
70. שם, 14.2.1941, עמ' 439.
71. שם, שם.
72. שם, מ-20.2.1941 ועד 13.2.1941, עמ' 446-463.
73. שם, 26.7.1942, עמ' 546.
74. שם, 2.8.1942-30.7.1942, עמ' 556-560, ביטויים נוספים לתחושותיו הקשות באשר לחוסר יכולתו מבחינה פיזית ומבחינת כישורי הכתיבה האישיים לתאר את המתרחש.
75. שם, עמ' 562.
76. ברג, 10 באוקטובר 1939, עמ' 7.
77. שם, 10 באוקטובר 5-1939 באפריל 1940, עמ' 7-22. ברג מתייחסת לאירועים שונים המתרחשים במקומות השונים בהם עברה המשפחה.

- .78 שם, 15 בנובמבר 1940, עמ' 33.
- .79 שם, 22 בנובמבר 1940, עמ' 34.
- .80 שם, תיאורים בין ה-22 בדצמבר ועד ה-30 בינואר 1940, עמ' 36-41.
- .81 שם, בפברואר, 1941, עמ' 42.
- .82 שם, 31 ביולי 1941, עמ' 78-79.
- .83 שם, 18 בינואר 1943, עמ' 199.
- .84 שם, 15 ביוני 1943, עמ' 207.
- .85 שם, 5 במארס 1944, עמ' 229.

נספח: יומני הגטו

אדם צ'רניאקוב, יומן גטו וארשא 23.7.1942–6.9.1939

ביומן של צ'רניאקוב היו שמונה פנקסים, שונים זה מזה בהיקפם, שהכילו 1,009 עמודים. פנקס אחד מהשמונה, הפנקס החמישי שעסק בתקופה שבין 22.4.1941–14.12.1940, אבד ולא נמצא עד היום.

תבנית הפנקסים אחידה: 9.8 x 15.6 ס"מ. בעמודים רבים נוספו עוד בשעת הכתיבה תוספות ותיקונים בשוליים ובין השורות. שורות שלמות אף נמחקו, כתב היד צפוף למדי וקשה לקריאה. לשון הכתיבה היא פולנית, ויש בה גם שימוש בראשי תיבות ובכינויי הסוואה, קיצורים ורמזים, שהיו לדעת המתרגמים והעורכים נהירים רק בשעתם. ביומן שולבו גם טקסטים ונספחים בעלי ערך לדעת המחבר, כגון: פקודות, מכתבים ועוד.

היומן הגיע לארכיון "יד ושם" ב-28 באוגוסט 1964, באמצעות שגריר ישראל בקנדה דאז, מ. דגן, לאחר משא-ומתן ארוך ומייגע שנוהל עם הגב' רוזליה פייטקייביץ', ניצולת גטו ורשה שרכשה את היומן מאנשים לא מוכרים במחצית השנייה של שנת 1959, לפני שעזבה את פולין. היומן תורגם לעברית ויצא לאור על-ידי "יד ושם" בשנת 1968.

עמנואל רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, כרך א', גטו וארשה: ספטמבר 1939–

דצמבר 1942

ב-18 בספטמבר 1946 נתגלה תחת הריסות גטו ורשה המחבוא הראשון, מתוך שלושה, בהם הוסתרו בימים האחרונים לקיומה של ורשה היהודית מסמכי ארכיון "עונג שבת". ב-1 בדצמבר 1950 התגלה לאחר חיפושים מחבוא נוסף, ואילו חלקו השלישי של הארכיון לא נמצא עד היום למרות מאמצי החיפושים שנערכו בשנת 2003 אחר חלק זה של הארכיון.

היומן של רינגלבלום נימצא בין מסמכי הארכיון והוא כולל שני חלקים:

החלק הראשון: יומן ורשימות מתקופת המלחמה, גטו ורשה: ספטמבר 1939–דצמבר 1942 כולל תיעוד מקיף ומפורט על המתרחש בגטו כמעט מכל זווית אפשרית, ואילו החלק השני: כתבים אחרונים יחסי פולנים-יהודים, ינואר 1943–אפריל 1944 כולל מסות בנושאים שונים, ביוגרפיות חלקיות של אנשים שונים, דיון ביחסי פולנים ויהודים בתקופה שקדמה לפרוץ המלחמה ובתקופת מלחמת העולם השנייה וכן מכתבים של רינגלבלום.

כתביו של רינגלבלום נדפסו לראשונה בידיש, שפת המקור, בהוצאת המכון היהודי ההיסטורי בוורשה, ולאחר מכן בהוצאות שונות ובשפות שונות (אנגלית, פולנית, צרפתית וגרמנית). המהדורה העברית בעריכתם של ישראל גוטמן, יוסף קרמיש וישראל שחם ראתה אור בהוצאה משותפת של "יד ושם" ובית לוחמי הגטאות בשנת 1992, כשחלק מההערות הוכנו בידי יצחק (אנטק) צוקרמן ונחמן בלומנטל.

אברהם לוין, מפנקסו של המורה מ"יהודיה", גטו וארשה, אפריל 1942-ינואר 1943
כתב ידו של לוין נתגלה בשתי הגניזות של ארכיון "עונג שבת", שהוצאו מתחת להריסות הגטו בספטמבר 1946 ובדצמבר 1950. היומן שמור במכון היהודי ההיסטורי בוורשה ופרסומו נעשה על-ידי "יד ושם", ביוזמתם המשותפת של בית לוחמי הגטאות ובוגרות גימנסיה "יהודיה", שביקשו להנציח את שמו של לוין.

כתב היד הגיע ל"יד ושם" בצילומי מיקרו-פיש ואת החלק הכתוב בידיש תרגם צבי ארד. חלק מהרשימות שנכללו ביומן המקורי אבד ככול הנראה, ולפיכך יש פערים בחומר שיצא לאור. החלק הראשון של היומן (העוסק בתקופה שבין 26 במאָרס ל-5 ביוני 1942) מאופיין בכתיבה כוללת ומקיפה, כעין דיווחים או כתבות עיתונאיות, ואילו החלק השני (העוסק בתקופה שבין 22 ביולי ל-18 בינואר 1943) מתרכז בתקופה של מבצע הגירוש הגדול מהגטו, נושא אופי מובהק יותר של יומן שהכותב מקדיש לו יום-יום מזמנו ומתעד אירועים שונים (באופן דומה לסגנון יומניהם של רינגלבלום וצ'רניאקוב), וממעט במתן הסברים, דברי פרשנות או חווי דעה.

מרי ברג, גטו וורשה, יומנה של מרי ברג (נולדה בשנת 1924)

מרי ברג נולדה בעיר לודז' בשנת 1924 למשפחה יהודית מסורתית שהתקיימה מניהול עסק משפחתי קטן, וכבר בתקופה מוקדמת לחייה החלה לכתוב יומן אישי. כתיבתה מקבלת תפנית מיד עם פרוץ המלחמה והיא מעלה על הכתב את רשמיה וחווייתה בצורה בוגרת ומפוכחת למרות גילה הצעיר יחסית.

היומן השתמר בזכות העובדה שברג שוחררה מהגטו והגיעה בשנת 1943 לארצות-הברית, וכבר כשנה לאחר המלחמה יצא לאור בגרסתו האנגלית שהוכנה לדפוס על-ידי ש.ל. שניידרמן בניו-יורק.

את הגרסה האנגלית תרגם לעברית יהודה האזרחי והספר יצא לאור בהוצאת נ. טברסקי בשנת תש"ו. היומן קצר באופן יחסי והוא כולל בגרסתו העברית 229 עמודים (להרחבה ראו: הערה מס' 15).

חיים אהרון קפלן, מגילת יסורין, יומן גטו וורשה, 1.9.1939-4.8.1942

באוגוסט 1942, כאשר בגטו התבצעו גירושים למחנות השמדה, סיים קפלן את כתיבת יומנו והעבירו לידי מיטק רובינשטיין, תלמידו וידידו, שהיו לו קשרים מחוץ לגטו ויכול היה להבריח את הכתוב לצד ה"ארי".

רובינשטיין מסר את היומן לידידו ולדיסלב וויצק בפברואר 1943, והוא עצמו נשאר בגטו ונספה בו ב-19 באפריל 1943, בעת המרד.

היומן, שהיה כתוב בשלוש מחברות, נרכש על-ידי אברהם יצחק כץ, שניהל את הספרייה העברית של אוניברסיטת ניו-יורק, מידי וויצק לאחר שזה היגר לארצות-הברית בשנת 1962. היומן כלל שתיים וחצי מחברות מהשנים 1935-1936, 1939, 1940 ומחצית שנת 1942. פרקי היומן שמתחילים באפריל 1941 ונמשכים עד תחילת מאי 1942 לא נכללו בחומר שהשתמר. פרופ' אברהם כץ הביא את היומן לדפוס, ונחמן בלומנטל סייע לו במהדורה העברית. היומן יצא לאור בהוצאת "יד ושם" ו"עם עובד". הערה: המקורות לנספח מבוססים על החומר המצוי ביומנים השונים.

e-mail: ornerran@hatzor.org.il